

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΝΩΣΗ ΠΡΟΑΣΠΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
«ΟΙ ΥΠΕΡΜΑΧΟΙ»

«Διημερίδα Έπετειακῶν Ἐκδηλώσεων
“Μνήμης καὶ τιμῆς”, τῶν τριῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ εὐεργετῶν τοῦ Ἴθθνους:
Χρυσάνθου ἐκ Μαδύτων, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου καὶ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα»

Συνεδριακὴ Αἴθουσα Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἀθλητισμοῦ
(ὁδὸς Μπουμπουλίνας 20-22, Ἀθήνα)
Σάββατο - Κυριακὴ, 4 - 5 Ὀκτωβρίου 2014

Κωνσταντῖνος Χαρίλ. Καραγκούνης

Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς τῆς Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας
Ἀθηνῶν

Διευθυντὴς τοῦ Τομέα Ψαλτικῆς Τέχνης καὶ Μουσικολογίας τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου.

E-mail: kxkaragounis@gmail.com

**Ψαλμωδία καὶ ἐλευθερία
στὴν ὀρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση.
Συνέπειες ἀπὸ τὴν καθιέρωση
τῆς Νέας Μεθόδου Ἀναλυτικῆς Σημειογραφίας**

Περίληψη

Σὲ μία σύναξη ἀφιερωμένη στὴν Νέα Μέθοδο ἀναλυτικῆς σημειογραφίας, ὅπου πολὺς λόγος θὰ γίνῃ περὶ τὴν θεωρία καὶ τὴν πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, εἶναι ἀναγκαῖο, νὰ συζητήσουμε καὶ λίγο γιὰ τὴν φιλοσοφία -ἢ γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε-, γιὰ τὴν θεολογία αὐτοῦ τοῦ κορυφαίου μουσικοῦ θεωρητικοῦ συστήματος. Ἔτσι, ἀπὸ τὶς πολλὲς καὶ ποικίλες φιλοσοφίαις ἢ θεολογήσεις πὺν μποροῦν νὰ γίνουν περὶ τὴν Βυζαντινὴ Μουσικὴ, γενικῶς, καὶ περὶ τὴν Νέα Μέθοδο εἰδικότερα, στὴν παροῦσα εἰσήγηση θὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὸ πολὺ σπουδαῖο, κατὰ τὴν γνώμη μας, ζήτημα τῆς ἐλευθερίας στὴν Ψαλμωδία, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ παράδοση. Διότι, δὲν μποροῦμε νὰ θεωροῦμε τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς χωριστὰ ἀπὸ τὸν ζωτικὸ της χῶρο, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, πὺν τὴν γέννησε καὶ τὴν διεμόρφωσε διὰ μέσου τῶν αἰῶνων. Πρόκειται γιὰ ἓνα θέμα, τὸ ὅποιο ἔχει πολλὲς πτυχές· ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦν ὅσες ἐπιτρέπει ὁ χρόνος μιᾶς εἰσηγήσεως.

Κωνσταντῖνος Χαρίλ. Καραγκούνης
Ἐπίκουρος Καθηγητῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς τῆς Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας
Ἀθηνῶν
Διευθυντῆς τοῦ Τομέα Ψαλτικῆς Τέχνης καὶ Μουσικολογίας τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου.
E-mail: kxkaragounis@gmail.com

Ψαλμωδία καὶ ἐλευθερία στὴν ὀρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση. Συνέπειες ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς Νέας Μεθόδου Ἀναλυτικῆς Σημειογραφίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προοίμιο

A. Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν Ἐκκλησία

Ἡ ἐλευθερία ὡς ἔννοια.
Ἡ ἐλευθερία στὸν χριστιανισμό.
Ἀπόκτηση καὶ βίωση τῆς ἐλευθερίας.
Ὅρια τῆς ἐλευθερίας.

B. Ἡ ἐλευθερία στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη

Ὁ ρόλος τῆς Λατρείας στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία.
Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν Ὀρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση.
Λατρεία καὶ λατρευτικὲς τέχνες κατὰ Χριστόν.
Ψαλμωδία καὶ Ἐλευθερία.

Ἐπίλογος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κωνσταντῖνος Χαρίλ. Καραγκούνης

Ψαλμωδία καὶ ἐλευθερία στὴν ὀρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση.

Συνέπειες από την καθιέρωση τῆς Νέας Μεθόδου Αναλυτικῆς Σημειογραφίας

Εισήγηση

Προοίμιο

Ἀξιότιμοι κ. συνάδελφοι,

χαιρετίζω τὴν λίαν ἐπαινετὴ πρωτοβουλία τοῦ Δ.Σ. τῆς Πανελληνίας Ἑνώσεως τῶν «Ὑπερ-μάχων», νὰ διοργανωθεῖ ἡ παροῦσα μουσικολογικὴ σύναξη, με ἀγαθὴ ἀφορμὴ τὴν διακοσιετηρίδα ἀπὸ τὴν ἐπινόηση τῆς Νέας Μεθόδου ἀναλυτικῆς σημειογραφίας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Ἀναμφιβόλως, τὸ γεγονός ἐκεῖνο ὑπῆρξε μέγας σταθμὸς στὴν ἱστορία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ -ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ- μουσικοῦ πολιτισμοῦ μας, σταθμὸς ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐορτασθεῖ κεντρικῶς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία. Δυστυχῶς, ὅμως, ἡ μὲν Πολιτεία, ὡς ἄλλη Μάρθα ἢ αὐτάδελφος τοῦ Λαζάρου, μεριμνᾷ καὶ τυρβάζει «περὶ πολλά», ἡ δὲ Ἐκκλησία μας, ὡς ἡ Μαρία «παρακαθήσασα παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ», δείχνει νὰ μὴν ἔχει δύναμη ἢ διάθεση νὰ ἀσχοληθεῖ με ἀνάλογα ζητήματα, δευτερεύοντα μὲν ὡς πρὸς τὸ πρωταρχικό, τὴν σωτηρία, λίαν, ἐντούτοις, ἀπαραίτητα ὡς βοηθητικὰ καὶ χειραγωγικὰ πρὸς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν σωτηρία.

Σὲ μία σύναξη ἀφιερωμένη στὴν Νέα Μέθοδο ἀναλυτικῆς σημειογραφίας, ὅπου πολὺς λόγος θὰ γίνῃ περὶ τὴν θεωρία καὶ τὴν πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, ἔκρινα ἀναγκαῖο, νὰ συζητήσουμε καὶ λίγο γιὰ τὴν φιλοσοφία, καὶ γιὰ νὰ ἀκριβολογήσω, γιὰ τὴν θεολογία¹ αὐτοῦ τοῦ κορυφαίου μουσικοῦ θεωρητικοῦ συστήματος. Ἔτσι, ἀπὸ τίς πολλὰς καὶ ποικίλες φιλοσοφίαις ἢ θεολογίαις πού μποροῦν νὰ γίνον ἢ περὶ τὴν Βυζαντινὴ Μουσικὴ, γενικῶς, καὶ περὶ τὴν Νέα Μέθοδο εἰδικότερα, ἐπέλεξα νὰ ἀναφερθῶ στὸ πολὺ σπουδαῖο, κατὰ τὴν γνώμη μου, ζήτημα τῆς ἐλευθερίας στὴν Ψαλμωδία, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ παράδοση². Διότι, δὲν μποροῦμε νὰ θεω-

¹ Τὸ ν ὄ ρ ο «θ ε ο λ ο γ ί α τ ῆ ς ἑ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ ς μ ο υ σ ι κ ῆ ς», χ ρ η σ ι μ ο π ο ι ε ῖ , ἡ δ η σ τ ᾶ 1970, ὀ π. Γ ε ῶ ρ. Μ ε τ α λ - λ η ν ὄ ς, σ τ ῆ ν ἑ ξ α ι ρ ε τ ι κ ῆ μ ε λ ἑ τ η τ ο υ Ἀ ρ μ ὄ ν ι ο ν κ α ῖ Ὁ ρ θ ὄ δ ο ξ ο ς Π ν ε υ μ α - τ ι κ ὄ τ η ς (Τὸ π ρ ὀ β λ ῆ μ α τ ῆ ς χ ρ ῆ σ ε ω ς μ ο υ σ ι - κ ῶ ν ὀ ρ γ ᾶ ν ω ν ἑ ν τ ῆ ἑ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ Ἰ α τ ρ ε ῖ ᾶ). Ἐ κ δ ὄ σ ε ι ς «Ὁ ρ θ ὄ δ ο ξ ο ς Τ ὕ π ο ς», Ἀ θ ῆ ν α ι 1970, σ ε λ. 34 (ἑ ρ γ α σ ί α δ η μ ο σ ι ε υ θ ε ῖ σ α τ ὸ π ρ ῶ τ ο ν σ τ ῆ ν Ἐ φ η μ ε ρ ῖ δ α «Ὁ ρ θ ὄ δ ο ξ ο ς Τ ὕ π ο ς», σ τ ᾶ φ ὕ λ λ α 1.11.1969, 20.11.1969, 10.12.1969, 1.1.1970 κ α ῖ 20.1.1970). Δ ἔ ν κ α τ α φ ἑ ρ α μ ε ν ᾶ τ ὸ ν ἑ π ι σ η μ ᾶ - ν ο υ μ ε σ ἐ ἄ λ λ η π ρ ο γ ε ν ἑ σ τ ε ρ η ἑ ρ γ α σ ί α.

² Γ ι ᾶ ν ᾶ α ῖ τ ο λ ο γ ῆ σ ω τ ὸ ν τ ῖ τ λ ο τ ῆ ς ε ἰ σ η γ ῆ σ ε ὡ ς μ ο υ, ᾶ ς μ ο ὦ ἑ π ι τ ρ α π ε ῖ , ν ᾶ ὀ π ε ν θ υ μ ῖ σ ω ἑ δ ῶ μ ῖ α σ π ο υ δ α ῖ α ρ ῆ σ η τ ο ὦ π α τ ρ ο - Κ ο σ μ ᾶ τ ο ὦ Α ῖ τ ω λ ο ὦ γ ι ᾶ τ ῆ ν δ ι δ α σ κ α λ ῖ α. Ε ἶ π ε ὀ ἄ γ ι ο ς: «Π ρ ἑ π ο ν κ α ῖ ε ὕ λ ο γ ο ν ε ἶ ν α ι, ᾶ δ ε λ φ ο ῖ μ ο υ, ἔ ν α ς δ ι -

ροῦμε τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς χωριστὰ ἀπὸ τὸν ζωτικό της χῶρο, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ποὺ τὴν γέννησε καὶ τὴν διεμόρφωσε διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Πρόκειται γιὰ θέμα, τὸ ὁποῖο ἔχει πολλές πτυχές· ἐγὼ θὰ ἀναφερθῶ σὲ ὅσες μοῦ ἐπιτρέπει ὁ ἐδῶ χρόνος.

Α. Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν Ἐκκλησία

Ἡ ἐλευθερία ὡς ἔννοια. Τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι τεράστιο. Ἀπασχόλησε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ θὰ συνεχίσει νὰ τὸν ἀπασχολεῖ ἕως ἐσχάτων. Ἡ ἐλευθερία, ὡς ἔννοια, ἀπετέλεσε τὸ ζητούμενο ἠθικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν προβληματισμῶν, οἱ ὁποῖοι κατέληξαν σὲ πλῆθος ὀρισμῶν καὶ διατυπώσεων, χωρὶς, ὅμως, νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, τελικὰ, ὅτι τὸ ζήτημα λύθηκε διὰ παντὸς μὲ ἰκανοποιητικὸ τρόπο καὶ ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές.

Ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἐπόψεως, ὁ ὀρισμὸς τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου κινήθηκε μεταξὺ τῶν τριῶν θεωριῶν, τῆς «έτεραρχίας» (determinismus)³, τῆς «αὐταρχίας» ἢ «ἀπολύτου ἐλευθερίας» (indeterminismus)⁴ καὶ

δάσκαλος, ὅταν θέλη νὰ διδάξῃ, νὰ ἐξετάζῃ πρῶτον τὴν ἀκροατὰς ἔχει, ὁμοίως καὶ οἱ ἀκροαταὶ νὰ ἐξετάζουσι τὸν διδάσκαλον εἴναι.» Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ, Διδαχὴ Α'. Βλ. Τριαντάφυλλου Κωνσταντῆνος, Β., Ὁ Ἄγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714 – 1779) – Ἡ βακτηρία τῶν σκλάβων. Τὸ καύχημα τῶν Αἰτωλῶν – Βίος, Διδαχές, καὶ ἀσματικὴ Ἀκολοουθία. Ἐκδόσεις Ὁρθόδοξου Φιλανθρωπικοῦ Συλλόγου «ΜΙΚΡΑ ΖΥΜΗ» Θέρμον Αἰτωλίας, Ἡ' ἔκδοσις, σελ. 71.

³ Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θεωρία ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἐλεύθερη, ἀλλὰ ὑποτάσσεται στὸ νόμο τῆς αἰτιότητος καὶ εἶναι ἀποτελεσματικῶν τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν αἰτίων καθ' ἑαυτὸς. "Ἔτσι, τὰ αἴτια προηγουμένως τῆς ἀνθρώπινης βουλήσεως, ἢ ὁποῖα, ἀκολοουθῶντας τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, ἔπειται ὡς ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα. Κατὰ συνέπεια, ὅταν ὑπάρχουν τὰ αὐτὰ αἴτια καὶ ἐλατήρια, ἐπαναλαμβάνονται δὲ οἱ ἴδιες συνθήκες καὶ ὁροι, ἢ βούληση τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργεῖ πάντοτε μὲ τὸν ἴδιον τρόπο. "Ὅχι μόνον δὲ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτὸς ἄνθρωπος στὴ θέση του, κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες προϋποθέσεις θὰ ἐνεργήσῃ ἀπαραιτήτως κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Περὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐτεραρχίας βλ. σχετικῶς στὸ λήμμα «Θέλῃσις» (τοῦ Παν. Χ. Δημητροπούλου), στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (Θ.Η.Ε.), τόμος 6, στήλ. 133.

⁴ Κατὰ τὸν ἀνωτέρω Παν. Χ. Δημητροπούλου, «ἡ θέλησις ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ αὐτῆς μορφῇ ὡς ἔλλογος βούλησις εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρη καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν ἐξωτερικῶν αἰτίων καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐλατηρίων, ψυχικῶν παρορμησέων καὶ ροπῶν, δυναμένη νὰ

τῆς «σχετικῆς αὐταρχίας» ἢ «σχετικῆς ἑτεραρ-χίας»⁵. Ἡ χριστιανική, ὁμως, ἠθική προσδιόρισε θεολογικῶς τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴν ἔννοια τοῦ περιφήμου «αὐτεξούσιου»⁶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπορρίπτοντας ὡς αἰρετικὲς τὶς θεωρίες περὶ «σχετικῆς ἐλευθερίας»⁷ καὶ «ἀπολύτου προορισμοῦ»⁸.

πράττη κατ' ἐλευθέραν ἐκλογὴν. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην, ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων περιπτώσεων, καθ' ἃς συντρέχουν τὰ αὐτὰ αἴτια, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ὁ κατ' ἐλευθέραν βούλησιν ἐνεργῶν δύναται νὰ πράττη οὔτως ἢ ἄλλως οὐδαμῶς περιοριζόμενος ἢ ἐξαναναγκαζόμενος ὑπ' αὐτῶν νὰ ἐνεργῇ κατ' ἀνάγκην.» *Θ.Η.Ε.*, ὁ.π., στ. 132.

⁵ Οἱ δύο θεωρίες τοῦ ντετερμινισμοῦ καὶ ἰντετερμινισμοῦ, θεωρήθησαν ἀπολύτως ἀκραῖες, γι' αὐτὸ προέκυψε καὶ μία μετριοπαθῆς θεωρία, σύμφωνα μετὴν ὁποία «ἡ βούλησις εἶναι μὲν ἐλευθέρα, ἀλλ' ἢ ἐλευθερία αὐτῆς εἶναι σχετικὴ καὶ οὐχὶ ἀπόλυτος, προὑποθέτουσα ἀρτίαν τὴν λειτουργίαν τοῦ νοῦ. Διὰ τοῦ λόγου, ἡ τοι τῆς νοητικῆς λειτουργίας, ὁ ἄνθρωπος σταθμίζει ὅσα μέλλει νὰ πράξῃ καὶ ἀναλόγως τῶν προὑπολογιζομένων ἀποτελεσμάτων τάσσειται ἢ ἀντιτάσσειται πρὸς τὰ ἐμφανιζόμενα ἐλατήρια τῶν πράξεων, προσθέτων ὁ ἴδιος καὶ ἐξ ἐαυτοῦ στοιχεῖα, καὶ συμβάλλεται οὔτως εἰς τὴν ἐπικράτησιν ἐν ὅςδε κτῶν πολλῶν ἐλατηρίων καὶ εἰς τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἀπόφασιν, ὡς φρονεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καθ' ὃν ἡ προαίρεσις καὶ ἡ ἐκλογὴ εἰς ἐκάστην πράξιν “μετὰ λόγου καὶ διανοίας” γίνεται (Ηθ. Μεγ. Α 9 1187β' 14, 1189 α3 κ.ἄ.)·» *Ἐπίσης*, *Θ.Η.Ε.*, ὁ.π., στ. 133-134.

⁶ Εἶναι ἡ λεγόμενη «ἀρχὴ τῆς αὐταρχίας». Στὸ γεγονὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου στηρίζεται ὁ καταλογισμὸς τῶν πράξεών του, ἡ διδασκαλία περὶ πτώσεως καὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, περὶ ἀμοιβῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ τιμωρίας τῶν κακῶν πράξεων, στὴν παροῦσα καὶ μέλλουσα ζωὴ. *Θ.Η.Ε.*, ὁ.π., στ. 137.

⁷ «Ὁ ἄνθρωπος πράττων δὲν εἶναι ἐντελῶς ὑπεύθυνος διὰ τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἀλλὰ μόνον ἐν ᾧ μετρω ἐνήργησεν ἐλευθέρως, οὔτε ἐντελῶς ἀνεύθυνος εἰ μὴ μόνον ἐν ᾧ μετρω δὲν ἢ δύνατο νὰ πράξῃ ἄλλως. Ἐπομένως, ἐφ' ὅσον μερικῶς μόνον εἶναι ὑπεύθυνος, κακῶς καὶ παρὰ τὸ δίκαιον ὑφίσταται ποινάς, ὧν τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ πάσχῃ ὁ ὄλος ἄνθρωπος, ἡ τοι τόσον καθ' ὃ μέρος εἶναι ὑπεύθυνος, ὅσον καὶ καθ' ὃ μέρος εἶναι ἀνεύθυνος.» *Θ.Η.Ε.*, ὁ.π., στ. 137-138.

⁸ Κατὰ τὸν «ἀπόλυτο προορισμό», γνωστὸ καὶ ὡς «θεολογικὴ ἐτεραρχία», ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἐνεργεῖ σύμφωνα μετ' ὅσα ἔχει προγνωρίσει καὶ προορίσει γι' αὐτὸν ὁ Θεός. *Θ.Η.Ε.*, ὁ.π., στ. 136.

Ἡ ἐλευθερία στὸν χριστιανισμό. Σύμφωνα μὲ τὴν πατερικὴ διδασκαλία, λοιπόν, ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, τὸ αὐτεξούσιο, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου, μία ἀπὸ τὶς πολύτιμες δωρεές τοῦ Δημιουργοῦ του, σημαίνει δὲ τὴν ἀπόλυτὴ ἐλευθερία τοῦ προσώπου νὰ ἐπιλέγει, νὰ ἀποφασίζει καὶ νὰ ἐνεργεῖ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνθρωπίνως δυνατοῦ. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν παραγόντων, κατὰ πῶς διακηρύσσει ὁ ντετερμινισμὸς στὸν νόμο τῆς αἰτιότητος, ἀλλὰ εἶναι ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸ λογικὸ καὶ τὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Μόνον ἔτσι ἔχει νόημα καὶ δύναμη ὁ Νόμος τῆς Π.Δ. μὲ τὶς παραινέσεις, τὶς ἐντολές καὶ τὶς ἀπαγορεύσεις του, ἀλλὰ καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς Κ.Δ., τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν διαδόχων τους⁹. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι αὐτὸ τὸ κήρυγμα θεμελιώθηκε ἐπὶ τοῦ κυριακοῦ ὄρου «ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν... ἀκολουθεῖτω μοι»¹⁰, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, σύμφωνα μὲ παρατήρηση τοῦ π. Γεωρ. Μεταλληνοῦ, «δὲν ἐδίστασε χάριν αὐτῆς τῆς ἀληθείας νὰ ρωτήσῃ καὶ τοὺς μόνους ἐναπομείναντας πλησίον Του μαθητάς: “Μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε ὑπάγειν;” (Ἰωάν. 6, 67).»¹¹ Ἐναπόκειται, δηλαδή, στὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου νὰ πιστεύσει στὸν Ἅγιο Τριαδικὸ Θεὸ καὶ ἐπαφίεται ἀκριβῶς στὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεώς του νὰ ἐπιλέξει, νὰ δεχθεῖ τὴν Θεία Χάρη ἀπὸ τὸν Κύριον Ἰησοῦ Χριστὸν καὶ τὶς δωρεές τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἀντιστοίχως, ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιλέξει καὶ τὸ κακό, ὅπως συνέβη κατὰ τὸ προ-πατορικὸ ἀμάρτημα, ὅταν ἀπὸ κακὴ χρῆση τοῦ αὐτεξουσίου ἔχασε τὴν ἀναμαρτησία, τὴν ὁποία εἶχε ὡς δωρεὰ στὸν Παράδεισο. Ἐξάλλου, διὰ τοῦ αὐτεξουσίου ἐνήργησαν καὶ οἱ «πεπτωκότες» ἄγγελοι, ἐπιλέγοντας τὴν ἀποστασία, διὰ τοῦ αὐτεξουσίου ἐνήργησαν καὶ οἱ «ἐστῶτες» ἄγγελοι, ἐδραιωθέντες στὴν ἀναμαρτησία¹².

Ἀντιγράφοντας τὸν Εὐάγ. Θεοδώρου, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὸν Ν. Μπερδιάγιεφ, μεταφέρουμε ἐδῶ ἓνα ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα γιὰ τὴν ἐλευθερία στὸν χριστιανισμό¹³:

⁹ Δ η μ η τ ρ ο π ο υ λ ο ς, *Θ.Η.Ε.*, ὁ . π . , σ τ . 137 - 139.

¹⁰ Μ α τ θ . ι σ τ ' 24 κ α ι Μ ά ρ κ . η ' 34.

¹¹ Μ ε τ α λ λ η ν ό ς, ὁ . π . , σ ε λ . 29.

¹² Κ α ι ο ἱ μ ἔ ν δ α ἰ μ ο ν ε ς ἔ χ α σ α ν τ ῆ ν δ υ ν α τ ό τ η τ α μ ε τ α ν ο ἰ α ς, δ ι ό τ ι ὕ π ῆ ρ ξ α ν ἔ π ι ν ο η τ ἔ ς τ ο ὗ κ α κ ο ὗ, ὁ δ ἔ ἄ ν θ ρ ω π ο ς δ ι α τ η ρ ε ῖ τ ὸ π ρ ο ν ό μ ο ι ο τ ῆ ς μ ε τ α ν ο ἰ α ς, δ ι ό τ ι π α ρ ε σ ὄ ρ θ η σ τ ὸ κ α κ ό δ ἔ ν τ ὸ ἔ π ε ν ό η σ ε ὁ ἴ δ ι ο ς.

¹³ Θε ο δ ώ ρ ο υ Εὐ ά γ ., «Ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α», λ ῆ μ μ α σ τ ῆ Ἰ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ῆ κ α ι Ἡ θ ι κ ῆ Ἐ γ κ υ κ λ ο π α ι δ ε ἰ α (*Θ.Η.Ε.*), τό μ ο ς 5, σ τ ῆ λ η 563. Ἐ δ ὼ π α ρ α θ έ τ ε ι κ α ι μ ἰ α σ ε ι ρ ἄ π ε ρ ἰ ἔ λ ε υ θ ε ρ ί α ς χ ω ρ ἰ ω ν τ ῆ ς Κ . Δ ., τ ἄ ὀ π ο ἰ α κ ρ ἰ ν ο υ μ ε σ κ ό π ι μ ο ν ἄ π α ρ α θ έ σ ο υ μ ε κ α ι σ τ ῆ ν π α ρ ο ὗ σ α μ ε λ έ τ η: «“ Ἀ ρ α γ ε ἔ λ ε ὕ θ ε ρ ο ἰ ε ἰ σ ι ν ο ἰ ὕ ἰ ο ἰ ” (Μ α τ θ . ι ζ ' 26). “ Ἐ ἄ ν ὁ Ἰ ἰ ὸ ς ὕ μ ἄ ς ἔ λ ε υ θ ε ρ ὴ σ η, ὅ ν τ ω ς ἔ λ ε ὕ θ ε ρ ο ἰ ἔ σ ε σ θ ε ” (Ἰ ω . η ' 36). “ Γ ν ὴ σ ε σ θ ε τ ῆ ν ἄ λ ῆ θ ε ι α ν κ α ι ἡ ἄ λ ῆ θ ε ι α ἔ λ ε υ θ ε ρ ὴ σ ε ἰ ὕ μ ἄ ς ” (αὐ τ ό θ ι, η ' 32). “ Ο ὐ κ έ τ ι ὕ μ ἄ ς λ έ γ ω δ ο ὗ λ ο υ ς, ὅ τ ι ὁ δ ο ὗ λ ο ς ο ὐ κ ο ἶ δ ε τ ἰ π ο ι ε ἰ ὁ Κ Ὑ ρ ι ο ς ὕ μ ἄ ς δ ἔ ε ἶ ρ η κ α φ ἰ λ ο υ ς, ὅ τ ι π ἄ ν τ α ἄ ἦ κ ο υ σ α π α ρ ἄ τ ο ὗ Π α τ ρ ό ς μ ο υ ἔ γ ν ὴ ρ ι σ α ὕ μ ἰ ν ” (αὐ τ ό θ ι, ι ε ' 15 - 16). “ Τ ι μ ῆ ς ἡ γ ο ρ ἄ σ θ η τ ε, μ ἡ γ ἰ ν ε σ θ ε

«Ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ὡς τονίζει ὁ Μπερντιάγιεφ, εἶναι μία ἐκ τῶν κεντρικῶν ἰδεῶν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄνευ αὐτῆς ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου, ἡ πτῶσις καὶ ἡ ἀπολύτρωσις εἶναι ἀκατανόητοι, τὸ φαινόμενον τῆς πίστεως παραμένει ἀνεξήγητον. Ἄνευ τῆς ἐλευθερίας ἡ θεοδικία εἶναι ἀδύνατος, ἡ παγκόσμιος ἐξέλιξις εἶναι ἐστερημένη νοήματος. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας κατακλύζει τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς ἀποστολικὰς ἐπιστολάς...»

Ἀπόκτηση καὶ βίωση τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία, κατὰ τὸν Γεώρ. Ἰ. Μαντζαρίδη, παρέχεται ὡς δωρεὰ στὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος εἰσέρχεται διὰ τοῦ βαπτίσματός του στὴν ἐν Χριστῶ νέα ζωὴ. Τὴν ἐλευθερία αὐτὴ «εἰσάγει ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· “οὗ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία.” (Β' Κορ. 3, 17)¹⁴ Ἔτσι, ...ὁ πιστὸς ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ ζεῖ τὴν ἐλευθερία τοῦ Πνεύματος... Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τὸν τοποθετεῖ στὴν περιοχὴ τῆς ἐλευθερίας.»¹⁵ Ὅμως, ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἄμοιρη ἀπὸ τὶς ἐπιλογὲς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν χρῆση τοῦ αὐτεξουσίου του· «δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει σὲ μαγικὴ διατήρηση τῆς ἐλευθερίας του.»¹⁶ Κατὰ τὸν Ὅσιο Μάρκο τὸν Ἐρημίτη: «Ἐλευθεροῦται μὲν ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν δωρεὰν τοῦ Χριστοῦ, κατὰ δὲ τὸ ἴδιον θέλημα, ὅπου ἀγαπᾷ, ἐκεῖ ἐμμένει, κἂν βεβῆπτισται, διὰ τὸ αὐτεξούσιον.»¹⁷

Ἡ πρώτη καὶ σπουδαιότερη πράξις ἐλευθερίας γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι, κἀνοντας

δ ο ὕ λ ο ι ἀ ν θ ρ ῶ π ω ν” (Α’ Κορ. ζ’ 23). “Οὗ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία.” (Β’ Κορ. γ’, 18’ sic, γράφει 17). “Οὐκ ἔστι εἰ δ ο ὕ λ ο ς, ἀ λ λ’ υἱ ὅ ς” (Γαλάτ. δ’ 7). “Υμεῖς γὰρ ἐπ’ ἐλευθερίᾳ ἐκλήθητε, ἀ δε λ φ οῖ” (αὐτόθι, ε’ 13).»

¹⁴ Παρατίθεται ἐδῶ πλήρεις τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Β’ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (στίχοι 12 – 18): «12 Ἐχοντες οὖν τοιαύτην ἐλπίδα πολλῆ παρρησίᾳ χρώμεθα, 13 καὶ οὐ καθάπερ Μωϋσῆς ἐτίθει κάλυμμα ἐπὶ τὸ πρόσωπον ἐαυτοῦ πρὸς τὸ μὴ ἀτενίσαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου. 14 ἀλλ’ ἐπωρώθη τὰ νοήματα αὐτῶν. ἄχρι γὰρ τῆς σήμερον τὸ αὐτὸ κάλυμμα ἐπὶ τῆ ἀναγνώσει τῆς παλαιᾶς διαθήκης μένει, μὴ ἀνακαλυπτόμενον, ὅτι ἐν Χριστῶ καταργεῖται, 15 ἀλλ’ ἕως σήμερον ἠνίκα ἀνάναγινώσκονται Μωϋσῆς, κάλυμμα ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτῶν κεῖται. 16 ἠνίκα δ’ ἂν ἐπιστρέφῃ πρὸς Κύριον, περιαιρεῖται τὸ κάλυμμα. 17 ὁ δὲ Κύριος τὸ Πνεῦμά ἐστιν· οὗ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία. 18 ἡμεῖς δὲ πάντες ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμενοι τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, καθάπερ ἀπὸ Κυρίου Πνεύματος.»

¹⁵ Μαντζαρίδης Γεώρ., Ἰ., *Μαθήματα Χριστιανικῆς Ἠθικῆς*, ἐκδόσεις Π. Πουρναραῶ, Θεσσαλονίκης 1986, σελ. 93 – 94.

¹⁶ Μαντζαρίδης, ὁ.π., σελ. 95.

¹⁷ Περὶ βαπτίσματος, PG 65, 985 AB. Ἡ παράθεση ὁ.π., σελ. 95.

ὀρθή χρήση τοῦ αὐτεξουσίου, νὰ γίνει μαθητῆς τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ὅποιος εἶναι ἡ Ἀλήθεια, ποὺ ἐλευθερώνει. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος τὸ διεκήρυξε ξεκάθαρα: «Ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταὶ μου ἐστε, καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς.» (Ἰωάν. η' 31-32) Κάτι τέτοιο, βεβαίως, προϋποθέτει τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. («Ἄμην ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστι τῆς ἁμαρτίας.» Ἰωάν. η' 34). Ὁρθότερον· προϋποθέτει τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴν αὐτοπροαίρετη ἐπιδίωξη τῆς ἐπιστροφῆς του στὴν ἀναμαρτησία.¹⁸ Ἔτσι, ὁ Ἰησοῦς περιγράφει ἀσφαλῶς τὴν χριστολογικὴ διάσταση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ξεκάθαρα προσδιορίζει καὶ τὰ

¹⁸ Βλ. Ἰωάν. η' 31-47 «31 Ἐλέγεν οὖν ὁ Ἰησοῦς πρὸς τοὺς πεπιστευκούς αὐτῷ Ἰουδαίους· Ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταὶ μου ἐστε, 32 καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς. 33 ἀπεκρίθησαν αὐτῷ· Σπέρμα Ἀβραάμ ἐσμεν καὶ οὐδεὶς δεδουλεύκαμεν πώποτε· πῶς σὺ λέγεις ὅτι ἐλεύθεροί γενησέσθεις; 34 ἀπεκρίθη αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστι τῆς ἁμαρτίας. 35 ὁ δὲ δοῦλος οὐ μένει ἐν τῇ οἰκίᾳ εἰς τὸ ναιῶνα· ὁ υἱὸς μένει εἰς τὸ ναιῶνα. 36 ἐὰν οὖν ὁ υἱὸς ἐλευθέρωσῃ ὅντως ἐλεύθεροί ἔσσεσθε. 37 οἶδα ὅτι σπέρμα Ἀβραάμ ἐστε· ἀλλὰ ζητεῖ τέμε ἀποκτεῖναι, ὅτι ὁ λόγος ὁ ἐμὸς οὐ χωρεῖ ἐν ὑμῖν. 38 ἐγὼ δὲ ὥρακα παρὰ τῷ πατρὶ μου λαλῶ· καὶ ὑμεῖς οὖν δὲ ὠράκατε παρὰ τῷ πατρὶ ὑμῶν ποιεῖτε. 39 Ἀπεκρίθησαν καὶ εἶπον αὐτῷ· Ὁ πατήρ ἡμῶν Ἀβραάμ ἐστι· λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· Εἰ τέκνα τοῦ Ἀβραάμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ Ἀβραάμ ἐποιεῖτε. 40 νῦν δὲ ζητεῖ τέμε ἀποκτεῖναι, ἀνθρωπὸν ὃς τὴν ἀλήθειαν ὑμῖν λελάληκα, ἣν ἠκουσα παρὰ τοῦ Θεοῦ· τοῦτο Ἀβραάμ οὐκ ἐποίησεν. 41 ὑμεῖς ποιεῖτε τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς ὑμῶν. εἶπον οὖν αὐτῷ· Ἡμεῖς ἐκ πορνείας οὐ γεγεννημέθα· ἔνα πατέρα ἔχομεν, τὸν Θεόν. 42 εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· Εἰ ὁ Θεὸς πατήρ ὑμῶν ἦν, ἠγαπᾶτε ἄν ἐμέ, ἐγὼ γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον καὶ ἠκω· οὐδὲ γὰρ ἀπ' ἐμαυτοῦ ἐλήλυθα, ἀλλ' ἐκεῖ νόσμε ἀπέστειλε. 43 διατί τὴν λαλιὰν τὴν ἐμὴν οὐ γινώσκετε; ὅτι οὐ δύνασθε ἀκούειν τὸν λόγον τὸν ἐμόν. 44 ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ, καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν· ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς, καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐκ ἔστηκεν, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ· ὅταν λαλήῃ τὸ φεῦδος ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ, ὅτι φεύσσης ἐστὶ καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ. 45 ἐγὼ δὲ ὅτι τὴν ἀλήθειαν λέγω, οὐ πιστεύετε μοι. 46 τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας; εἰ δὲ ἀλήθειαν λέγω, διατί ὑμεῖς οὐ πιστεύετε μοι; 47 ὁ ὧν ἐκ τοῦ Θεοῦ τὰ ῥήματα τοῦ Θεοῦ ἀκούει· διὰ τοῦτο ὑμεῖς οὐκ ἀκούετε, ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἐστέ.»

ὄρια τῆς ἀνθρωπολογικῆς της διαστάσεως. Ἀλλά, καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος συγκεφαλαιώνει στὶς ἐπιστολές του μὲ ἐξαιρετικὸ τρόπο ὅλη τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ ἐλευθερίας, περιγράφοντας σαφῶς τὴν χριστολογικὴ¹⁹, ἀνθρωπολογικὴ²⁰ καὶ

19 Βλ. Α' Κορ. ζ' 20-24: «20 Ἐκαστος ἐν τῇ κλήσει ἢ ἐκλήθη, ἐν ταύτῃ μενέτω. 21 δοῦλος ἐκλήθη; μή σοι μελέτω· ἀλλ' εἰ καὶ δούνασαι ἐλεύθερος γενέσθαι, μᾶλλον χρῆσαι. 22 ὁ γὰρ ἐν Κυρίῳ κληθεὶς δοῦλος ἀπελεύθερος Κυρίου ἐστίν· ὁμοίως καὶ ὁ ἐλεύθερος κληθεὶς δοῦλος ἐστὶ Χριστοῦ. 23 τιμῆς ἢγοράσθητε· μή γίνεσθε δούλοι ἀνθρώπων. 24 ἕκαστος ἐν ᾧ ἐκλήθη, ἀδελφοί, ἐν τούτῳ μενέτω παρὰ Θεῶ.»

20 Βλ. Ρωμ. ζ' 12-23: «12 Μὴ οὖν βασιλευέτω ἡ ἀμαρτία ἐν τῷ θνητῷ ὑμῶν σώματι εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, 13 μηδὲ παριστάνετε τὰ μέλη ὑμῶν ὀπλὰ ἀδικίας τῇ ἀμαρτίᾳ, ἀλλὰ παραστήσατε ἐαυτοὺς τῷ Θεῷ ὡς ἐκνεκρῶν ζῶντας καὶ τὰ μέλη ὑμῶν ὀπλὰ δικαιοσύνης τῷ Θεῷ. 14 ἀμαρτία γὰρ ὑμῶν οὐ κυριεύσει· οὐ γὰρ ἐστὶ ὑπὸ νόμον, ἀλλ' ὑπὸ χάριν. 15 Τί οὖν; ἀμαρτήσομεν ὅτι οὐκ ἐσμεν ὑπὸ νόμον, ἀλλ' ὑπὸ χάριν; μὴ γένοιτο. 16 οὐκοῖτατε ὅτι ᾧ παριστάνετε ἐαυτοὺς δούλους εἰς ὑπακοήν, δοῦλοί ἐστε ᾧ ὑπακούετε, ἢ τοὶ ἀμαρτίας εἰς θάνατον ἢ ὑπακοῆς εἰς δικαιοσύνην; 17 χάρις δὲ τῷ Θεῷ ὅτι ἦτε δούλοι τῆς ἀμαρτίας, ὑπηκούσατε δὲ ἐκ καρδίας εἰς ὃν παρεδόθητε τύπον διδασχῆς, 18 ἐλευθερωθέντες δὲ ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ. 19 ἀνθρώπινον λέγω διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς σαρκὸς ὑμῶν· ὥσπερ γὰρ παρεστήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δούλα τῇ ἀκαθαρσίᾳ καὶ τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν, οὕτω νῦν παραστήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δούλα τῇ δικαιοσύνῃ εἰς ἀγιασμόν. 20 ὅτι γὰρ δοῦλοι ἦτε τῆς ἀμαρτίας ἐλεύθεροι ἦτε τῇ δικαιοσύνῃ. 21 τίνα οὖν καρπὸν εἶχετε τότε ἐφ' οἷς νῦν ἐπισχύνεσθε; τὸ γὰρ τέλος ἐκείνων θάνατος. 22 νυνὶ δὲ ἐλευθερωθέντες ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας δουλωθέντες δὲ τῷ Θεῷ ἔχετε τὸν καρπὸν ὑμῶν εἰς ἀγιασμόν, τὸ δὲ τέλος ζωὴν αἰώνιον. 23 τὰ γὰρ ὀφώνια τῆς ἀμαρτίας θάνατος, τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ ζωὴ αἰώνιος ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν.» Βλ. ἀκόμη καὶ τὸ Ρωμ. ζ' 1-6: 1 «Ἡ ἀγνοεῖτε, ἀδελφοί· γινώσκουσι γὰρ νόμον λαλῶ· ὅτι ὁ νόμος κυριεύει τοῦ ἀνθρώπου ἐφ' ὅσον χρόνον ζῆ; 2 ἡ γὰρ ὑπανδρος γυνὴ τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεταί νόμῳ· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρός. 3 ἄρα οὖν ζῶντος τοῦ ἀνδρός μοιχαλίστην ἔσθ' ἀν γένηται ἀνδρὶ ἐτέρῳ· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, ἐλευθέρα ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νόμου, τοῦ μὴ εἶναι αὐτὴν μοιχαλίδα γενομένην ἀνδρὶ ἐτέρῳ. 4 ὥστε, ἀδελφοί μου, καὶ ὑμεῖς ἐθανατώθη-

ἐκκλησιολογική²¹ της διάσταση στήν καινή ἐν Χριστῷ ζωή. Ἡ ἐλευθερία αὐτή, πάλι κατὰ τὸν Γ. Μαντζαρίδη, βιώνεται μέσα στήν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία «διατηρώντας ἀνοικτὴ τὴ χαρισματικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς διατηρεῖ ἀνοικτὴ καὶ ἀπεριόριστη τὴν προοπτικὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας... Ἡ συμβολὴ αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας στήν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ εἶναι σπουδαιότερη καὶ ὑψηλότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη συμβολὴ πού θὰ μπορούσε νὰ προγραμματιστεῖ μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ὁποιασδήποτε “κοινωνικῆς ἠθικῆς” ἢ “πολιτικῆς θεολογίας”...»²²

Ὅρια τῆς ἐλευθερίας. Πρὶν προχωρήσουμε, ὅμως, στὰ ἐπόμενα, πού ἀφοροῦν τὴν ἐλευθερία στήν ὀρθόδοξη λατρεία, στὶς λειτουργικὲς-λατρευτικὲς τέχνες καί, πιο συγκεκριμένα, στήν Ψαλτικὴ Τέχνη, θὰ πρέπει νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας, κεφάλαιο ἀπολύτως ἀπαραίτητο, προκειμένου νὰ γίνῃ κατανοητὸ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας στήν Ψαλτικὴ Τέχνη.

Ὡς πλέον ἀντιπροσωπευτικὴ παραβολὴ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας σημειώνουμε ἐδῶ τὴν τοῦ Ἀσώτου Υἱοῦ τοῦ Εὐαγγελίου παραβολή, ὅπου εὐκολα καὶ με σαφήνεια περιγράφονται καὶ διακρίνονται θεολογικῶς τὸ «κατὰ παραχώρησιν» θέλημα τοῦ Θεοῦ -ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου- ἀπὸ τὸ πραγματικὸ, τὸ «κατ’ εὐδοκίαν» θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ὡς δὲ πλέον ἀντιπροσωπευτικὴ ἔκφραση γιὰ τὰ ὅρια τῆς

τ ε τ ῶ ν ὀ μ ω δ ι ᾶ τ ο ὕ σ ῶ μ α τ ο ς τ ο ὕ Χ ρ ι σ τ ο ὕ ε ἰ ς τ ὸ γ ε ν ἔ σ θ α ι ὀ μ ᾶ ς ἐ τ ἔ ρ ω , τ ῶ ἐ κ ν ε κ ρ ῶ ν ἐ γ ε ρ θ ἔ ν τ ι , ἵ ν α κ α ρ π ο φ ο ρ ῆ σ ω μ ε ν τ ῶ Θ ε ῶ . 5 ὅ τ ε γ ᾶ ρ ἦ μ ε ν ἐ ν τ ῆ σ α ρ κ ῖ , τ ᾶ π α θ ῆ μ α τ α τ ῶ ν ἄ μ α ρ τ ι ῶ ν τ ᾶ δ ι ᾶ τ ο ὕ ν ὀ μ ο υ ἐ ν η ρ γ ε ῖ τ ο ἐ ν τ ο ῖ ς μ ἔ λ ε σ ι ν ἠ μ ῶ ν ε ἰ ς τ ὸ κ α ρ π ο φ ο ρ ῆ σ α ι τ ῶ θ α ν ᾶ τ ω . 6 ν υ ν ἰ δ ἔ κ α τ η ρ γ ῆ θ η μ ε ν ἄ π ὸ τ ο ὕ ν ὀ μ ο υ , ἄ π ο θ α ν ὀ ν τ ε ς ἐ ν ῶ κ α τ ε ι χ ὸ μ ε θ α , ὥ σ τ ε δ ο υ λ ε ὕ ε ι ν ἠ μ ᾶ ς ἐ ν κ α ι ν ὸ τ η τ ι π ν ε ὕ μ α τ ο ς κ α ἰ ο ὕ π α λ α ι ὸ τ η τ ι γ ρ ᾶ μ μ α τ ο ς . »

21 Βλ. Α' Κορ. ι' 25-33: «25 Πᾶν τὸ ἐν μακέλλω πωλούμενον ἐσθίετε μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν· 26 τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. 27 εἰ δέ τις καλεῖ ὀμᾶς τῶν ἀπίστων καὶ θέλετε πορεύεσθαι, πᾶν τὸ παρᾶτιθέμενον ὑμῖν ἐσθίετε μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν. 28 ἐὰν δέ τις ὑμῖν εἴπῃ, τοῦτο εἰδωλόθυτόν ἐστι, μὴ ἐσθίετε δι' ἐκεῖνον τὸν μηνύσαντα καὶ τὴν συνείδησιν· τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. 29 συνείδησιν δὲ λέγω οὐχὶ τὴν ἐαυτοῦ, ἀλλὰ τὴν τοῦ ἐτέρου. ἵνατί γὰρ ἡ ἐλευθερία μου κρίνεταί ὑπὸ ἄλλης συνειδήσεως; 30 εἰ ἐγὼ χάριτι μετέχω, τί βλασφημοῦμαι ὑπερὸ ὃ ἐγὼ εὐχαριστῶ; 31 εἴτε οὔν ἐσθίετε εἴτε πίνετε εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε. 32 ἀπόσκοποι γίνεσθε καὶ Ἰουδαίους καὶ Ἑλλήσι καὶ τῆ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, 33 καθὼς καὶ γὼ πάντα πᾶσιν ἀρέσκω, μὴ ζητῶν τὸ ἐμαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν, ἵνα σωθῶσι.»

22 Μαντζαρίδης, ὁ.π., σελ. 119-120.

άνθρωπινης ἐλευθερίας, θεωροῦμε ἐκείνη, τὴν περίφημη, φράση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει· πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐκ ἐγὼ ἐξουσιασθήσομαι ὑπὸ τινος.» (Α' Κορ. ζ' 12) Μόλις πού χρειάζεται νὰ ὑπενθυμίσει κανεὶς τὴν κοινῶς -σὲ ὅλα τὰ φιλοσοφικά, θρησκευτικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα- ἀποδεκτὲς θέση, ὅτι τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας ἐνὸς προσώπου φθάνουν ἕως ἐκεῖ, ὅπου ἀρχίζει ἡ ἐλευθερία ἐνὸς ἄλλου. Ὅταν ἡ ἐλευθερία ἐνὸς καταργεῖ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου, τότε αὐτὴ ἢ κακῶς νοούμενη «ἐλευθερία» ἀποτελεῖ ἀσυδοσία. Ἀκόμη περισσότερο, στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας ὅταν ἡ ἐλευθερία ἐνὸς ἀναιρεῖ τὸν ἀγῶνα τοῦ ἄλλου γιὰ σωτηρία, τότε αὐτὴ ἢ κακῶς νοούμενη «ἐλευθερία» ἀποτελεῖ «σκάνδαλον» ἀλλὰ, «ἀλλοίμονο σὲ ἐκείνους, διὰ τῶν ὁποίων ἔρχεται τὸ σκάνδαλο», τόνισε, πολὺ αὐστηρά, ὁ Κύριος. Ἔτι περαιτέρω· μὲ ποιῆς δικαιολογίες θὰ μπορούσε νὰ ἀπολογηθεῖ κανεὶς, ὅταν ἡ κακὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας του ἀκυρώνει τὴν θυσία τοῦ σταυρωθέντος Ἰησοῦ Χριστοῦ, «ὃς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» (Α' Τιμ. γ' 4); Καὶ ἓνα ἀκόμη: Βάσει τῆς προαναφερθείσης, ἀδιαμφισβήτητης, κυριακῆς ρήσεως «πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δούλος ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας» (Ἰωάν. η' 34), ἀναιρεῖται αὐτομάτως ὁ ἐκ τοῦ πονηροῦ ἰσχυρισμὸς ὅσων θεωροῦν στέρηση τῆς ἐλευθερίας, τὸ νὰ ἐμποδίζεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ πράξεις «ἐκδηλώσεως τοῦ κακοῦ». Σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Μπερδιάγιεφ: «Οἱ ἰδεολόγοι του (ἐνν. τοῦ καπιταλιστικοῦ πολιτεύματος) διακηρύττουν μεγαλόστομα, ὅτι προσβάλλεται ἡ ἐλευθερία, ὡσὰκις καταβάλλεται προσπάθεια περιορισμοῦ ἐν αὐτῷ τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ κακοῦ.» Αὐτοί, συνεχίζει ὁ Μπερδιάγιεφ, «δὲν πράττουν ἄλλο, εἰς τὴν πραγματικότητα, ἢ νὰ ἀποκρύπτουν μίαν δουλείαν.»²³ Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἀποτελεῖ στέρηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἄρνηση τῆς κοινότητος νὰ ἀποδεχθεῖ τις ὅποιες κακοπροαίρετες, ἀνήθηκες ἢ ἐφάμαρτες ἐπιθυμίες καὶ πράξεις του.

Β. Ἡ ἐλευθερία στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη

Οἱ ριζοσπαστικὲς περὶ ἐλευθερίας θέσεις τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν στὸ ἐκ-κλησιαστικὸ βίωμα, εἶχαν ὡς συνέπεια τὸν ἐμβολιασμὸ ὅλων τῶν πτυχῶν τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος²⁴ μὲ ἓνα πνεῦμα ἐλευθερίας, ζωτικὸ καὶ δημιουργικὸ. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐπηρέασε βαθειά, σὺν τοῖς ἄλλοις, τοὺς δημιουργοὺς καὶ διαμορφωτὲς τῆς Ὀρθοδόξου Λατρείας, ἐπομένως καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν τεχνῶν, ἀπὸ τις

²³ Μπερδιάγιεφ Ν., *Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου*, μετὰφραση Μητροπολίτου Σάμου Εἰρηναίου, Ἀθηναί 1950, σελ. 310· ἢ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Θεοδώρου, ὁ.π., στ. 562.

²⁴ Βεβαίως, οἱ περὶ ἐλευθερίας θέσεις τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἐμβολίασαν μόνον τὸ ἐκκλησιαστικὸ βίωμα, ἀλλὰ σὲ μέγιστο βαθμὸ διεμόρφωσαν καὶ τὸ κοσμικὸ φρόνημα. Ἔτσι, γίνεταί λόγος γιὰ πολλὰ εἶδη κοσμικῆς ἐλευθερίας, ὅπως ἐλευθερία βίου, σκέψεως, δημοσίας ἐκφράσεως, λόγου, τύπου, συνειδήσεως, ἐρεῦνης, διδασκαλίας, ἐπιλογῆς θρησκευύματος, ἐπαγγελματικῆ, ἐμπορικῆ καὶ ἄλλες. Βλ. Θεοδώρου, ὁ.π., στήλη 563.

ὅποιες ἐδῶ ἐνδιαφέρει ἡ λατρευτικὴ μουσική.

Ὁ ρόλος τῆς Λατρείας στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἐκκλησία καὶ Λατρεία εἶναι τὰ δύο ἀδιά-σπαστα διάσημα τοῦ χριστιανισμοῦ· οὐδέποτε ἀυθυπόστατα, οὐδέποτε πορευόμενα ἀσχέτως τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ Ἐκκλησία ὑφίσταται γιὰ νὰ προσφέρει τὴν λογικὴ τῆς Λατρείας στὸν Ἅγιο Τριαδικὸ Θεὸ καὶ ἡ Λατρεία δὲν μπορεῖ νὰ καταστῆ ἀυθυπαρκτὴ ἐκτὸς Ἐκκλησίας. Πολὺ σπουδαία τὸ διατυπώνει ὁ π. Γεώρ. Μεταλληνός, ὅταν γράφει: «Ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία ἀποτελεῖ τὸ ἀσίγητον στόμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὸ συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως διακηρῦσσον τὴν ἀλή-θειαν τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως. Ἡ Ὑμνογραφία μας δέ, συνιστᾷ τὴν μελίρρυτον φωνὴν τῆς.»²⁵ Ἐὰν κάποτε ἔπαυε ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία, αὐτομάτως θὰ χανόταν καὶ τὸ Ὁρθόδοξο Δόγμα, καὶ ἀντιστρόφως, κατὰ τὸν ἴδιο: «Ἄγνοια τῆς οὐσίας τῆς Ὁρθοδοξίας ὀδηγεῖ εἰς τὰς παρατηρουμένας ἐκάστοτε περὶ τὴν Λατρείαν ἐκτροπὰς.»²⁶ Ὡστε, ὅποιαδήποτε ἐκτροπὴ κατὰ τὴν θεία Λατρεία, ὅπως καὶ κάθε διαστροφή τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν ἢ ἐκτροπὴ αὐτῶν ἀπὸ τὸν λατρευτικὸν ρόλο (ἐν προκειμένῳ, τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης), ὀφείλεται σὲ ἄγνοια τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἀποτελεῖ, συνάμα, διαστροφή τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν Ὁρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση. Ἄν ἰσχύουν τὰ ἀνωτέρω, πού βρίσκεται τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας στὴν Ὁρθόδοξη λατρευτικὴ παράδοση; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀπλή: Ἡ ἐλευθερία εἶναι παντοῦ· σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, μι-λώντας εἰδικὰ γιὰ τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη. Ἐδῶ, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ δοῦμε, πῶς καὶ πότε καταστρα-τηγεῖται αὐτὴ ἡ ἐλευθερία στὴν Λατρεία καὶ στὶς λατρευτικὰς τέχνας. Ἡ ἀπάντησις καὶ πάλι εἶναι ἀπλή καὶ σύντομη: Ὅταν ἡ Λατρεία καὶ οἱ ἐν αὐτῇ θεραπευόμενες τέχνες πραγματοποιοῦνται ἐφάμαρτως καὶ ἐμπαθῶς, τότε εἶναι στερημέναι ἐλευθερίας, διότι, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, «πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστι...» Τότε, ἡ ἴδια ἡ Λατρεία καὶ οἱ τέχνες τῆς καθίστανται ἐφάμαρ-τες καὶ ἐμπαθεῖς, ἐφόσον δημιουργοῦνται καὶ τελοῦνται ἀπὸ ἁμαρτωλοὺς καὶ ἐμπαθεῖς δημιουργοὺς, με ἁμαρτωλὰ καὶ ἐμπαθῆ κίνητρα. Αὐτὰ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὀδηγοῦν σὲ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὴν ἐν Χριστῷ ὑπακοὴν καὶ ἡ ἀποστασιοποίησις αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ δουλεία στὴν ἁμαρτία, ἅρα ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας.

Λατρεία καὶ λατρευτικὲς τέχνες κατὰ Χριστόν. Πῶς θὰ συνειδητοποιήσῃ, ὅμως, κανεὶς, ὅτι δημιουργεῖ ἐν ἐλευθερίᾳ, κατὰ Χριστόν καὶ ἐν Χριστῷ, ἢ ἐν δουλείᾳ, πέρα καὶ μακρὰν τοῦ Χρι-στοῦ; Ὁ π. Γεώρ. Μεταλληνός, πάλι, δίνει ἕναν κατάλογο τῶν χα-

25 «...Οἱ ο ν ε ἰ δ ε ἔ ν δ υ μ α τ ῆ ς ὀ μ ν ο γ ρ α φ ί α ς α ὐ τ ῆ ς, δ ι ἄ τ ο ὕ ὀ π ο ἰ ο υ ἐ π ἰ α ἰ ὦ ν α ς ἐ μ φ α ν ἰ ζ ε τ α ἰ α ὗ τ η ε ὑ π ρ ε π ἑ - σ τ α τ α καὶ ἐ ν π ᾶ σ η ἰ ε ρ ο π ρ ε π ε ἰ ᾶ καὶ σ ε μ ν ὄ τ η τ ἰ ἐ ν δ ε δ υ μ ἔ ν η, ε ἷ ν α ἰ ἢ λ ε γ ο μ ἔ ν η Β υ ζ α ν τ ἰ ν ῆ Ἐ κ κ λ η σ ἰ α σ τ ἰ κ ῆ Μ ο υ σ ἰ κ ῆ, ἢ τ ο ἰ ἢ “ λ α τ ρ ε υ τ ἰ κ ῆ ” μ ο υ σ ἰ κ ῆ τ ῆ ς Ὁ ρ θ. Ἐ κ κ λ η σ ἰ α ς. Ἡ σ χ ἔ σ ἰ ς δ ε ὀ ρ θ. ὀ μ ν ο γ ρ α φ ί α ς καὶ Β.Ε.Μ. ἀ π ἑ β η τ ὄ σ ο ν σ τ ε ν ῆ, ὥ σ τ ε ν ᾶ ἀ π ο τ ε - λ ο ὕ ν τ α ὗ τ α π λ ἑ ο ν ἀ δ ἰ α σ π α σ τ ο ν ἐ ν ὄ τ η τ α, τ ὸ ἐ ν ν ᾶ π ρ ο ὕ - π ο θ ἑ τ η τ ὸ ἄ λ λ ο, ν ᾶ μ ῆ δ ὕ ν α τ α ἰ δ ε ν ᾶ ὀ π ᾶ ρ ξ η ἄ ν ε υ ἐ κ ε ἰ ν ο υ.» Μεταλληνός, ὁ .π., σελ. 5.

26 Μεταλληνός, ὁ .π., σελ. 5.

ρακτηριστικῶν τῆς ὀρθόδοξης δημιουργίας στήν Λατρεία καί τίς λατρευτικές τέχνες, τὸν ὁποῖο ὁποῖος φυλάσσει, μπορεῖ νὰ εἶναι ἡσυχος, ὅτι πράττει ἐν Χριστῷ καὶ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι:

- ♦ Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος «ὀρθοδόξως δημιουργεῖ, οὐδέποτε “καταλύει”, ἀλλὰ “πληροῖ”»²⁷, συμπληρώνει ὅ,τι ἡ λατρευτικὴ παράδοση ἔχει ἐναποθέσει στὸ Πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων.
- ♦ Ὁ δημιουργὸς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης δὲν ἐργάζεται γιὰ τὸν ἑαυτό του, δὲν ἐπιδιώκει καὶ δὲν προσδοκᾷ διακρίσεις καὶ τιμές, προσφέρει τὰ δημιουργικὰ μέλη του (χέρια, στόμα, λάρυγγα κ.λπ.) στήν Ἐκκλησία, τὰ ὁποῖα τότε γίνονται μέλη «τοῦ Πληρώματος τῆς Ἐκ-κλησίας, διὰ νὰ ἐκφράση τὴν Πίστιν του. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀνωθυμία τῶν πλείστων δημιουργημάτων τῆς Ὀρθοδ. Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης.»²⁸
- ♦ Ὁ δημιουργὸς ὀφείλει νὰ κινῆται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. «Οὐδὲν δικαίωμα ἔχει οὗτος νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὰς ὀρέξεις του, διότι τότε οὗτος ὑποκαθιστᾷ τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία οἰοῦναι παύει νὰ ὑπακούῃ πρὸς στιγμὴν εἰς τὰ κελεύσματα τῆς Θείας Κεφαλῆς της, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἄγεται δὲ ὑπὸ τῶν διαθέσεων τῶν μελῶν της.»²⁹
- ♦ Ὁ πιστὸς μπορεῖ νὰ μεταχειρισθεῖ κάθε μορφὴ τέχνης, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ του «ὑποτασσομένης πάντοτε βεβαίως τῆς τέχνης εἰς τὴν Ἠθικὴν - διότι διὰ τὸν Χριστιανὸν ἡ τέχνη δὲν εἶναι ἀσύδοτος.»³⁰

²⁷ «Εἰς οἱ ον δὴ ποτε τομέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὀρθοδόξως δημιουργεῖ, οὐδέποτε “καταλύει”, ἀλλὰ “πληροῖ”, κατὰ τὸν λόγον τοῦ Κυρίου (Ματθ. 5,17). Οὕτω δὲ νοεῖται καὶ πᾶσα “πρόδος” καὶ “ἐξέλιξις” εἰς τὴν Ὀρθ. Ἐκκλησίαν, ὡς φαίνεται λιαν ἐμφανῶς εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμ. Συνόδων, αἱ ὁποῖαι ἐκάστοτε διατελοῦν ἐν ἀπολύτῳ συμφωνίᾳ καὶ συνεχείᾳ πρὸς τὰς προηγούμενας.» Μεταλληνός, ὁ.π., σελ. 7.

²⁸ Μεταλληνός, ὁ.π., σελ. 8-9.

²⁹ Ὁ.π., σελ. 9.

³⁰ Βλ. ὁ.π.. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα καὶ ἡ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Εὐαγ. Θεοδώρου, Θ.Η.Ε., ὁ.π.: «Ἡ ἀπόλυτος ὁμῶς ἐλευθερία ὀδηγεῖ εἰς βλαβερὰ ἀποτελέσματα... καὶ εἰς τοὺς πολιτιστικοὺς τομεῖς. Ἐτσω ὡς παράδειγμα ἡ περιοχὴ τῆς τέχνης. Ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία καὶ ἡ ἀσυστοσία εἰς τὴν τέχνην ἐν νόματι τοῦ δόγματος “ἡ τέχνη διὰ τὴν τέχνην” (l’ art pour l’ art) παραγνωρίζει τὸ νόημα καὶ τὴν φύσιν τῆς τέχνης. Ἡ ἀνήθικος τέχνη δὲν εἶναι ἀληθὴς καὶ ὑψηλὴ τέχνη... Πᾶσα δημιουργία, ἡτις ἐξ ἀχαλινώτου ἐλευθερίας δὲν δύναται νὰ ἐναρμονισθῇ πρὸς τὴν ὀλοότητα τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἀντιπολιτισμικόν... Τὸ σύνθημά μας πρέπει νὰ εἶναι “ἡ τέχνη διὰ τὸν ἄνθρωπον”... Ἐὰν λοιπὸν

♦ Τέλος, παρότι ἡ τέχνη δὲν εἶναι δόγμα, στὴν Ἐκκλησία «δὲν ἔχομεν ἀθυπόστατον τέχνην, ἀλλὰ τέχνην ὑπηρετοῦσα τὸ δόγμα.»³¹

Μένοντας, λίγο ἀκόμη στὸν π. Γεώρ. Μεταλληνό, μεταφέρουμε ἐδῶ καὶ μία παρατήρησή του περὶ ἐλευθερίας στὴν Ἀνατολικὴ καὶ στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία: «Ἐνῶ τῆς Ὁρθ. Ἐκκλησίας ἐπι-δίωξις εἶναι ἡ “ἐλευθερία” τοῦ πιστοῦ, ἥτις καταλήγει εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς δουλείας τῶν παθῶν, τῆς Δυτ. Ἐκκλησίας βασικὸς σκοπὸς εἶναι ἡ “ὑποταγὴ” τοῦ πιστοῦ, ἐπιδιωκο-μένη καὶ διὰ τῆς τέχνης, ὑφ’ ὅλας αὐτῆς τὰς μορφάς.»³²

Ψαλμοδία καὶ Ἐλευθερία. Καὶ φθάνει, ἐπὶ τέλους, ὁ λόγος σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐκκλησια-στικὴ λατρευτικὴ μουσικὴ, προκειμένου νὰ δείξουμε, στὸ ὑπόλοιπο τοῦ χρόνου, τὸ πνεῦμα ἐλευ-θερίας ποὺ διακρίνει τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, τόσο ὡς μουσικοθεωρητικὸ καὶ σημειογραφικὸ σύστημα, ὅσο καὶ ὡς λατρευτικὴ μουσικὴ πρακτικὴ.³³ Συνάμα, θὰ ἀναδειχθοῦν αὐτόματα τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, θὰ φανοῦν οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ ἐλευθερία καταστρατηγεῖται, καθὼς ἀπολήγει σὲ ἀυθαιρεσία, ἐνῶ θὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ὁ ρόλος τῆς Νέας Μεθόδου σὲ ὅλα τὰ παραπάνω.

♦ Ἐλευθερία στὸ λειτουργικὸ καὶ τελετουργικὸ μέρος τῆς θείας Λατρείας. Ἡ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἐξέλιξις καὶ διαμόρφωσις τῆς Λατρείας, ἡ γένεσις, συγχώνευσις ἢ ὀριστικὴ ἐγκατάλει-ψη τῶν ποικίλων λειτουργικῶν τύπων, ἡ ἀνάπτυξις καὶ σταδιακὴ συρρίκνωσις τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ Τυπικοῦ, καθὼς καὶ ἡ καθιέρωσις κατὰ τόπους καὶ ἐκκλησιαστικὰς κοινότητες διαφορῶν ἡθῶν τελετουργικῆς ἐθιμοτυπίας, σὲ τίποτε ἄλλο δὲν ὀφείλονται, παρὰ σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐλευθερία τοῦ

εἶ ναι ἀπαράδεκτος ὁ ἀπόλυτος φιλελευθερισμὸς (Liberalismus), πολὺ περισσότερο εἶ ναι ἀπαράδεκτος ὁ ἀποκροῦων πάντα νόμον ἀναρχισμὸς καὶ ἀντινομισμὸς. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀπαιτεῖ, ἵνα ὁ ἄνθρωπος οὐχὶ κατόπιν ἐξωτερικοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ἀλλ’ ὄλως ἐλευθέρως ὑποτάσσεται εἰς τὸ νῆθικὸν νόμον, ἢ ἵνα ἀναγνωρίζῃ ὑπεράνω ἐαυτοῦ ὡς Κύριόν τοῦ τὸν προσωπικὸν Θεόν, ὅστις εἶ ναι ἡ αἰτία πάσης πνευματικῆς, ἠθικῆς καὶ φυσικῆς τάξεως...»

31 Μεταλληνός, ὁ.π., σελ. 9.

32 Ὁ.π., σελ. 25.

33 Ἐχει τεράστιο ἐνδιαφέρον ἡ πρότασις τοῦ π. Μεταλληνοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ὀνομασία τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, πρότασις στὴν ὁποία καταλήγει μέσω θεολογικῶν συλλογισμῶν: «Ἡ ὑμνογραφία μας εἶ ναι “δογματικὴ”. Ἄρα καὶ ἡ μουσικὴ, ἢ ὁποῖα ἐπελέγη ὡς ἐνδυμάτης-καὶ ὄχι τυχαίως, ἀλλὰ ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ-καλεῖται ἀκριβῶς εἰς αὐτὸ τὸ δόγμα νὰ ὑπηρετήσῃ. Κατ’ οὐσίαν εἰς τὸν χῶρον τῆς ὀρθ. Λατρείας, δὲν ἔχομεν ἀθυπόστατον ἐκκλ. μουσικὴν τέχνην, ἀλλὰ μουσικὴν τῶν ὀρθοδόξων ὕμνων.» Μεταλληνός, ὁ.π., σελ. 9.

πνεύματος τῆς Ὁρθοδοξίας³⁴. Αποκορύφωση αὐτῆς τῆς εὐελιξίας εἶναι οἱ περίφημες προτροπές τοῦ Τυπικοῦ, «εἰ δόξη τῷ προεστῶτι», «ὡς δόξη τῷ προεστῶτι», «ὡς ἂν δόξη τῷ προεστῶτι» κ.λπ.³⁵.

♦ Ἐλευθερία ἐπιλογῆς Ψαλμωδία μετὰ μέλους, Ψαλμωδία ἄνευ μέλους Ψαλμωδία μετὰ φωνῆς, Ψαλμωδία ἄνευ φωνῆς. Μπορεῖ, σήμερα, λέγοντας Ψαλμωδία, ὁ νοῦς νὰ πηγαί-νει αὐτομάτως στήν μετὰ μέλους ἐκκλησιαστική μουσική, ὅμως, ἡ πατερική καὶ ἀσκητική παράδοση ἔχει τελείως διαφορετική ἄποψη³⁶. Ὁ ἱερός

34 Ἰδιαίτερος σχετικὸ εἶναι τὸ σημεῖωμα, ποὺ παρὰ θέτει ὁ συγγραφεὺς τοῦ Κώδικος Ἐθιμοτυπίας τῆς Ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας: «Ἐτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐν λόγῳ Κώδικος εἶναι, ὅτι οὗτος παρουσιάζει ἰκανὴν πλαστικότητα, ἐλαστικότητα, εὐελιξίαν καὶ ἐλευθερίαν, μὴ δογματίζων διὰ τὰ ἀδογματίστα καὶ μὴ προτεινών, μηδὲ ἐπιβάλλων στανικὰς ρομποτικὰς καὶ φυχρὰς θέσεις, ἐπιθεμάτων σχολαίων καὶ ἀσημάντων, ἐπὶ τῶν ὀποίων ἀποσυστάσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔως σήμερον ἰσχύει ἡ ποικιλία, ὁ «πλουραλισμός», καὶ ἡ χαρίεσσα ἐλευθερία κινήσεων, δι' ὧν ἀπάντων ἐκφράζεται καὶ διαφυλάσσεται ὁ πλοῦτος καὶ δυναμισμὸς τῆς Θείας Λατρείας, τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Τελετῶν, καὶ τῶν ἐν γένει Ἐκκλησιαστικῶν Ἐκδηλώσεων, ὡς ἡ ἐν συ-νείδητος μετοχῆ εἰς τὰ τελούμενα καὶ δρώμενα πάντων τῶν συμμετεχόντων εἰς αὐτά.» Καλεώδης Πατρίκιος, Ἴωσ., Ἀρχιμανδρίτης, *Κώδιξ Εἰδικῶν Θεμάτων Ἐκκλησιαστικῆς Τάξεως καὶ Ἐθιμοτυπίας, κατὰ τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἐλλάδος κυρίως ἰσχύοντα, ἢ τοι Εἰδικὸν Τελετοφυλάκον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος, ἢ περὶ Ἰεραῶν Αἰσθητικῆς Δοκίμιον*, ἔκδοσις τῆς Ἰεραῶν Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος, ἐκ τοῦ τυπογραφίου τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθῆναι 2009, σελ. 14-15.

35 Οἱ περίφημες αὐτὲς γιὰ τὸ πνεῦμα ἐλευθερίας καὶ «οἰκονομίας» ἐκφράσεις τοῦ Τυπικοῦ συχνὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἀμφισβήτησεως ἐκ μέρους ἀνθρώπων μὴ ἐχόντων Ὁρθόδοξο πνεῦμα ἢ καταφανῶς σκανδαλισθέντων ἀπὸ ἀνοίκεια συμπεριφορὰ κάποιων οἱ ὀποῖο καταστρατηγοῦν αὐτὴν τὴν ἐλευθερία. Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ ἡ παρατήρηση, ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν εὐρίσκεται στὶς σοφώτατες αὐτὲς ἐκφράσεις τοῦ Τυπικοῦ, ἀλλὰ στὴν ἀδυναμία μερικῶν νὰ κατανοήσουν, ποιός, σὲ κάθε περίπτωση, εἶναι ὁ «Προεστῶς».

36 Θὰ ἦταν δυνατόν, νὰ ἐρανισθοῦν πάμπολλα σχετικὰ χωρία, εἴτε ἐπὶ παραδείγματι ἀπὸ τοὺς Ὁσίους Ἐφραίμ καὶ Ἰσαὰκ τοὺς Σύρους, εἴτε ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιο καὶ ἄλλους Πατέρες, ἀκόμη καὶ ἀπὸ νεωτέρους, συγχρόνους μας γερωντάδες, οἱ ὀποῖοι διασώζουσαν τὴν παλαιὰ ἀσκητικὴ

Αύγουστίνος είναι σαφής: «Διὰ τῆς φωνῆς ψάλλομεν, διὰ νὰ διεγείρωμεν ἑαυτοὺς, διὰ τῆς καρδίας ψάλλομεν διὰ νὰ ἐξλιεώσω-μεν τὸν Θεόν.»³⁷ Ἄρα, καὶ ἡ καρδιακὴ προσευχὴ καὶ ἡ μονολόγιστος εὐχὴ, Ψαλμωδία θεωροῦνται. Φυσικά, ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἐπεκτείνεται περισσότερο: Ἡ Ψαλμωδία δὲν εἶναι ἔργο τελούμενο μόνο ἐντὸς τοῦ Ναοῦ, ἀποφαίνεται. Ὁ πιστὸς μπορεῖ νὰ ψάλλει σὲ κάθε τόπο καὶ χρόνο, στὴν περίπτωση αὐτὴ μέσω τῆς διανοίας, ἐφόσον «ἔξεστι καὶ χωρὶς φωνῆς ψάλλειν, τῆς διανοίας ἔνδον ἠχούσης»³⁸ στὴν οἰκία³⁸, στὴν ἐργασία, στὴν ἀγορά, καθ' ὁδόν, στὴν τράπεζα, στὸ δικαστήριον, στὸ ἐργαστήριον, ὅπουδήποτε· εἴτε εἶναι κανεὶς μόνος, εἴτε μὲ φίλους. «...Οὐ γὰρ ἀνθρώποις ψάλλομεν, ἀλλὰ Θεῷ τῷ δυναμένῳ καὶ καρδίας ἀκοῦσαι, καὶ εἰς τὰ ἀπόρρητα τῆς διανοίας ἡμῶν εἰσελθεῖν.»³⁹ Ἐπομένως, οὔτε ἡ καλλιφωνία εἶναι τὸ κυρίως ζητούμενον στὴν Ψαλμωδία. Γράφει πάλι ὁ Χρυσόστομος: «...Ἐπὶ τῆς μελωδίας ταύτης, κἂν γεγηρακῶς τις ᾗ, κἂν νέος δασύφωνος, κἂν ρυθμοῦ παντὸς ἄπειρος, οὐδὲν ἔγκλημα γίνεται. Τὸ γὰρ ζητούμενον ἐνταῦθα, ψυχὴ νήφουσα, διεγερμένη διάνοια, καρδία κατανευγμένη, λογισμὸς ἐρρωμένος, συνειδὸς ἐκκεκαθαρμένος. Ἐὰν ταῦτα ἔχων εἰσελθῆς εἰς τὸν ἅγιον τοῦ

καὶ ἡ συχαστικὴ παράδοσις, ὅπως ὁ νεοφανὴς Ἄγιος Πορφύριος ὁ Κασσοκαλυβίτης ἢ ὁ Γέρων Παΐσιος ὁ Ἀγιορείτης. Ἐξάλλου ὁ Ἀθ. Βουρλῆς στὴ μελέτη τοῦ *Θέματα Ἰεράς Ψαλμωδίας*, τόμος Α', ἐκδόσεις Σ. Ἀθανασόπουλος - Σ. Παπαδάμης καὶ ΣΙΑ Ε.Ε., Ἀθῆναι 2000, σελ. 15 - 16, παραθέτει ὅλες τὶς ἔννοιες τοῦ ὄρου «Ψαλμωδία», ὅπως αὐτὸς ἀπαντᾷ στὰ ἔργα τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, διακρίνοντάς σαφῶς τὶς περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες δηλώνεται Ψαλμωδία μετὰ μέλους ἢ ἀπλῶς χῦμα στιχολόγησις, κατὰ μόνους, τῶν βιβλικῶν Ψαλμῶν. Γράφει: «Τὸν ὄρο “ψαλμωδία” ὁ ἅγιος Γρηγόριος τὸν χρησιμοποίησε μὲ δύο κυρίως σημασίες: Μὲ τὴν πρώτην ποὺ εἶναι καὶ συννηθέστερη-ἐννοεῖ τὸ βιβλίον τῶν Ψαλμῶν τῆς Π. Διαθήκης, ἐνῶ μὲ τὴν δευτέραν, ὅ,τι κι' ἐμεῖς σήμερα, δηλαδή τὸ φάλλειν, τὸ ὑμνεῖν, τὸ ἄδειν καὶ αἰνεῖν ὑμνοὺς πρὸς τὸν Θεόν. Τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποίησαν τὸν ὄρο “ψαλμωδία” μὲ τὴν πρώτην σημασία κι' ἄλλοι Πατέρες κι' ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς πρὸς δὴλωσι τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαυΐδ...»

³⁷ Ὁμιλία στὸν Ψαλμὸ 147, 5. PL 37, 1917.

³⁸ «...Σὺ ποίησον Ἐκκλησίαν τὸ δωματιὸν σου. Ἐνθα γὰρ ψαλμὸς καὶ εὐχὴ καὶ προφητῶν χορεία, καὶ διάνοια τῶν ἁδόντων θεοφιλῆς, οὐκ ἄν τις ἀμάρτοι τὴν συνόδον ταύτην προσεπῶν ἐκκλησίαν. Κἂν μὴ εἰδῆς τὴν δύναμιν τῶν ῥημάτων, αὐτὸ τέως τὸ στόμα παίδευσον τὰ ῥήματα λέγειν. Ἀγιάζεται γὰρ καὶ διὰ ῥημάτων ἢ γλῶσσαν, ὅταν μετὰ προθυμίας ταῦτα λέγηται...» PG 55, 159.

³⁹ PG 55, 159. Βλ. σχετικῶς καὶ στὴ μελέτη τοῦ Α. Δ. Δηλημπάση, «Ψάλατε συνετῶς» - Διατί δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐνόργανος λατρεία, προσωπικὴ ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1982.

Θεοῦ χορόν, παρ' αὐτὸν δυνήσῃ στήναι τὸν Δαυίδ.»⁴⁰

Ἐάν, λοιπόν, ὁ πιστὸς εἶναι ἐλεύθερος νὰ ψάλλει εἴτε μὲ τὰ σωματικά του φωνητικά ὄργανα, μετὰ μέλους καὶ ἄνευ μέλους, εἴτε μὲ τὴν διάνοιά του, κατὰ τρόπον σιωπηλὸ καὶ ἐσωτερικόν, τότε ὅλα εἶναι ἀπροϋπόθετα; Ὁχι. Τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας προσδιορίζει ὁ Μέγας Βασίλειος μὲ ἔκφραση ἀφοπλιστική: «Οὐκ εἶ τις τῷ στόματι προφέρει τὰ τοῦ ψαλμοῦ ῥήματα, οὗτος ψάλλει τῷ Κυρίῳ, ἀλλ' ὅσοι ἀπὸ καρδίας καθαρᾶς ἀναπέμπουσι τὰς ψαλμωδίας καὶ ὅσοι εἰσὶν ὅσιοι, σώζοντες τὴν πρὸς Θεὸν δικαιοσύνην, οὗτοι δύνανται ψάλλειν τῷ Θεῷ τοῖς ῥυθμοῖς τοῖς πνευματικοῖς ἀρμοζόντως ἀκολουθοῦντες. Πόσοι ἀπὸ πορνείας ἐστᾶσιν ἐνταῦθα, πόσοι ἀπὸ κλοπῆς! Πόσοι δόλον, πόσοι ψευδολογίαν ἐν ταῖς καρδίαις κρύπτοντες! Ψάλλειν οἴονται, τῇ ἀληθείᾳ μὴ ψάλλοντες.»⁴¹ Διότι, ἄς ἀκούσουμε τὸν Συναξαριστὴ τί διηγεῖται γιὰ ἕνα νέον· τί ἔπαθε ἐξαιτίας τῆς κακῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας του στὴν Ψαλμωδία: «...Διαγενομένης τῆς Παρασκευῆς, εὐρέθη ὁ νέος δαιμονισμένος, ἐπειδὴ, καθὼς ἔλεγεν ὕστερον, καθήμενος εἰς τὸ κελλίον τοῦ ἔψαλλε καταμόνας τὰ ἐωθινά, ὡς νὰ μὴ τοῦ ἔφθανεν ἡ κοινὴ Ἀκολουθία. Ἀπὸ δὲ τῆς κενοδοξίας του κλεπτόμενος ὁ δυστυχῆς, ἐνόμιζεν ἐν ὄσῳ ἔψαλλεν ὅτι ἔβλεπε φῶς καὶ ἀπὸ τὸ φῶς ἤκουσε φωνήν, ἣτις ἔλεγεν εἰς αὐτόν· “Ἄνοιξον τὸ στόμα σου νὰ τὸ πληρώσω ἐκ τῆς χάριτός μου.” Καὶ τυφλωθεὶς τὸν νοῦν καὶ σκοτισθεὶς τὸν λογισμὸν ὁ ἄθλιος, ἤνοιξε τὸ στόμα του, καὶ ἤκουσε φωνήν, ἣτις ἔλεγε· “Δέξου τὸ χάρισμα τῶν Ἀποστόλων μου καὶ τῶν Προφητῶν μου καὶ τῶν Ἀναργύρων μου καὶ τῶν Μαρτύρων μου καὶ τῶν ἄλλων Ἁγίων μου”, ἀντὶ ὅμως Ἁγίων ἐδέχθη ὁ ἄθλιος τοὺς δαίμονας τῆς πλάνης καὶ φουσκωθεὶς ἀπ' ἐκείνους καὶ μὴ δυνάμενος νὰ σταθῇ εἰς τοὺς πόδας του, πεσῶν χαμαὶ ἔκειτο ὡς νεκρός...»⁴²

Ἄς ἔλθουμε τώρα σὲ πιὸ πρακτικὰ θέματα τῆς λατρευτικῆς μας μουσικῆς, νὰ δοῦμε σὲ ποῖο βαθμὸ εἶναι ἐλεύθερος ὁ ἱεροψάλτης κατὰ τὴν ἄσκηση τοῦ διακονήματός του. Ἀποτελοῦν κα-θημερινὲς ἐμπειρίες ὅσα θὰ ὑπενθυμίσω ἀμέσως, γι' αὐτὸ δὲν θὰ καθυστερήσω μὲ παραπομπές.

♦ Ἐλευθερία στὶς ἐπιλογὲς τῶν μελῶν τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Ὁ ἱεροψάλτης, ὡς γνωστόν, εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπιλέξει τὸ Γένος Μελοποιίας τοῦ τροπαρίου ποῦ θὰ ψάλλει (ἐπὶ πα-ραδείγματι, σὲ Ὁρθρο Κυριακῆς μπορεῖ νὰ ἐπιλέξει νὰ ψάλλει σύντομο ἢ ἀργοσύντομο ἢ καὶ ἀργὸ Πασαπνοάριο, σύντομη ἢ ἀργὴ Μεγάλῃ Δοξολογία), ἀρκεῖ οἱ ἐπιλογὲς του νὰ συνάδουν μὲ τὸ εἶδος τῆς τελουμένης Ἀκολουθίας (δὲν εἶναι διακριτικόν, νὰ ψάλλει κανεὶς ἀργὰ Κεκραγάρια σὲ τέλεση Μικροῦ Ἐσπερινοῦ) καὶ μὲ τὴν χρονικὴ ἄνεση, ἢ ὁποία καθορίζεται ἀπὸ τὸν Προεστῶτα, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Ἴδού, ὄριο ἢ ὑπακοὴ στὸ

40 PG 55, 156, 157.

41 Μ. Β α σ ι λ ε ἰ ο υ , Ε ἰ ς 29 Ψ α λ μ . 3. PG 29, 312C.

42 Σ υ ν α ξ α ρ ἰ ο ν Ἰ α κ ῶ β ο υ Ὁ σ ι ο μ ἄ ρ τ υ ρ ο ς καὶ τ ῶ ν σ ὺ ν ἀ ὐ τ ῶ (α' Ν ο ε μ β ρ ἰ ο υ), σ τ ὸ ἔ ρ γ ο, Λ α γ γ ῆ Μ α τ θ α ἰ ο υ, Ἐ π ἰ σ κ ὸ π ο υ Ο ἰ ν ὄ η ς, Μ ε γ α ς Σ υ ν α ξ α ρ ἰ σ τ ῆ ς τ ῆ ς Ὁ ρ θ ο δ ὄ ξ ο υ Ἐ κ κ λ η σ ἰ α ς, τό μ ο ς Ι Α', Ἀ θ ῆ ν α ι: ⁵1981, σ ε λ. 42.

Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὴν Ἐκκλησία.

♦ Ἐλευθερία στὴν ἐπιλογή τῶν μελουργῶν τῶν ὕμνων. Ἐλεύθερα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπι-λέξει καὶ τὸ μελοποιητικὸ ὕφος τῶν τροπαρίων πὺ θὰ ψάλει, ἄρα καὶ τὸν μελουργό τους. Μπορεῖ νὰ μεταχειρισθεῖ π.χ. ἓνα Εἰρμολόγιο τοῦ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, νὰ ἀκολουθήσει τὶς πιὸ πρωτόλειες μουσικὲς γραμμὲς τῶν Εἰρμολογίων τῶν Πέτρων ἢ νὰ μιμηθεῖ κάποιον νεώτερο διδάσκαλο, ἀναλόγως τῆς σχολῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται. Ὑπάρχει ἐδῶ περιορισμός; Φυσικά, ὑπάρχει καὶ εἶναι μόνον ἓνας. Τὰ ἐπιλεγμένα βιβλία ἢ μέλη νὰ ὑπακούουν στοὺς παραδεδομένους κανόνες μελοποιίας τῶν -λεγόμενων κλασσικῶν- μελικῶν «θέσεων». Τίθεται, ἐπομένως, ἐδῶ μόνον ἓνας ὅρος, ἡ ὑπακοὴ στὴν παράδοση.

♦ Ἐλευθερία στὴν ἐπιλογή ἤχου. Ἄν καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἀφήσει τίποτε στὴν τύχη, καὶ παραλλήλως μὲ τοὺς ἐορτολογικοὺς κύκλους τῆς ἡμέρας, τῆς ἐβδομάδος, τοῦ ἔτους ἔχουν ρυθμιστεῖ καὶ οἱ κύκλοι τῆς ὀκτωηχίας, ἢ τῆς πενταηχίας τῆς ἐβδομάδος, πάντοτε ὁ ἱεροψάλτης θὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπιλέξει τὸν ἦχο ἐνὸς «Δύναμις» ἢ ἐνὸς Κοινωνικοῦ. Πάλι, ὅμως, ἡ διάκριση τοῦ ἱεροψάλτου εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία θὰ τὸν καθοδηγήσει στὴν ἐπιλογή ἤχου, πὺ νὰ συνάδει μὲ τὸ πνεῦμα τῆς τελούμενης ἐορτῆς.

♦ Ἐλευθερία στὴν ἀπόδοση τῶν Προσομοίων καὶ τῶν τροπαρίων τῶν Κανόνων. Τὸ πλη-θος τῶν ὕμνων, πὺ καλεῖται ὁ ἱεροψάλτης νὰ ἀποδώσει χωρὶς μουσικὸ κείμενο («παρτιτούρα»), δηλαδή, τὰ προσόμοια τροπάρια, τὰ τροπάρια τῶν Ὁδῶν τῶν Κανόνων, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀμέτρητα μὴ μελοποιημένα ἰδιόμελα, πέρα, ἴσως, ἀπὸ τὶς δυσκολίες πὺ ἐπιφέρουν στὸν ψάλλοντα, εἶναι, πάντως, ἀνεπανάληπτες εὐκαιρίες ἐλεύθερης ἐρμηνείας. Σὲ αὐτὲς παρέχεται δυνατότητα ἀναδείξεως τοῦ αὐτοσχεδιαστικοῦ ταλάντου τοῦ ἐρμηνευτοῦ (ζητούμενο σὲ ὅλες τὶς παραδοσιακὲς μουσικὲς), ἀρκεῖ αὐτὸς ὁ αὐτοσχεδιασμός νὰ ὑπηρετεῖ μὲ σοβαρότητα τὸν λόγο καί, βεβαίως, νὰ μὴν ἐκτροχιάζεται σὲ κοσμικὲς καὶ θυμελικὲς μουσικὲς γραμμὲς.

♦ Ἐλευθερία στὴν μελοποιία. Μέγιστη εἶναι καὶ ἡ ἐλευθερία ὁποιοῦ ἐπιθυμεῖ νὰ μελοποιήσει μὲ τὸν προσωπικό του τρόπο καὶ τὴν ἔμπνευσή του τοὺς ὀρθόδοξους ὕμνους. Βεβαίως, κάπου τὰ ὅρια εἶναι πιὸ στενὰ καὶ κάπου εἶναι πολὺ πιὸ ἐλαστικά. Χρειάζεται πολὺ προσοχὴ γιὰ νὰ μελοποιήσει κανεὶς στὸ Εἰρμολογικὸ Γένος (ἐνν. τοὺς ὕμνους τοῦ Εἰρμολογίου), ἐνῶ πιὸ εὐκόλα εἶναι τὰ πράγματα στὸ Στιχηραρικὸ Γένος, ὅπου ἀνήκουν τὰ πάσης φύσεως ἰδιόμελα τροπάρια καὶ ἀκόμη πιὸ ἐλεύθερη εἶναι ἡ μελοποιία τῶν παπαδικῶν μελῶν, τῶν μαθημάτων ἢ τῶν κρατημάτων· στὰ τελευταῖα τελείως ἐλεύθερη. Ὅμως, καὶ ἐδῶ τίθεται ὁ μόνος ὅρος τῆς ὑπακοῆς στὴν παράδοση. Οἱ νέες μελοποιήσεις ὀφείλουν νὰ ὑπακούουν στοὺς τρεῖς κύριους κανόνες τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας· α) τὸ μελίζειν κατὰ «θέσεις», β) τὸ νὰ μὴν συγχίζονται οἱ «θέσεις» τῶν Γενῶν (ἐπὶ παραδείγματι, νὰ μὴν μελοποιοῦνται μὲ «θέ-σεις» εἰρμολογικὲς οἱ ὕμνοι τῆς παπαδικῆς κ.ο.κ.) καὶ γ) νὰ μὴν εἰσάγονται καινοφανεῖς με-λωδίες, δανεισμένες ἀπὸ τὶς κοσμικὲς μουσικὲς παραδόσεις.

Ἐδῶ, τώρα, θὰ ἀρχίσουν νὰ διαφαίνονται καὶ κάποιες συνέπειες ἀπὸ τὴν κα-

θιέρωση τῆς Νέας Μεθόδου. Εἶναι χιλιοειπωμένο, ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ πάλι. Ἡ ἀναλυτικὴ σημειογραφία τῆς Νέας Μεθόδου, μὲ τὶς ἀπεριόριστες δυνατότητές της νὰ καταγράφει τὰ πάντα, εἶναι τεράστιος, ἠθικῆς φύσεως πειρασμός. Ποῖός ἀπὸ τοὺς νεώτερους καὶ σύγχρονους ἱεροψάλτες μπορεῖ εἰλικρινῶς νὰ ἰσχυριθεῖ, ὅτι, μὲ ἐργαλεῖο τὴν Νέα Μέθοδο, δὲν ἔχει παραβιάσει ἔστω ἓνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀνωτέρω κανόνες μελοποιίας, εἴτε μελοποιώντας, εἴτε ψάλλοντας, εἴτε ἐπιλέγοντας ἀνοίκεια μέλη πρὸς ψαλμωδία ἢ καὶ διδασκαλία; Ποῖός νεώτερος ἢ σύγχρονος μελουργὸς δὲν θώπευσε τὴν ματαιοδοξία του, ἐπιλέγοντας νὰ μεταφέρει στὸν ἱερὸ τῆς Λατρείας χῶρο τὶς προσωπικὲς του φιλοδοξίες γιὰ μουσικὲς καινοτομίες καὶ πρωτοτυπία, ὅταν καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Δανιὴλ Πρωτοψάλτης ἐλέγχεται, ὅτι εἰσήγαγε στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη τὰ «σύμμικτα» μαθήματα⁴³; Δυστυχῶς, σὲ αὐτὸ τὸ κεφαλαῖωδες ζήτημα τῆς ὀρθόδοξης λατρευτικῆς μουσικῆς ἔχει γίνεи μεγάλη κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας.

43 Σὲ μουσικὸ κώδικα τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος καταγράφεται ἡ ἐξῆς μαρτυρία: «Δανιὴλ Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, μαθητῆς Παναγιώτου Χαλάτζογλου ἐν τῷ ἰη΄ αἰῶνι, ὁ μόνος βαθὺς ἐν τῇ μουσικῇ καὶ ὁ μόνος εὐδοκίμησας ἐν τοῖς συμμικτοῖς μαθήμασι. Σύμμικτα νοεῖ τὰ ἔσω μὲ τὰ ἔξω ἢ νωμένα τῆς μουσικῆς.» (Μουσικὴ Ἀνθολογία Ἐηροποτάμου 318, γραμμένη μετὰ τῶν ἐτῶν 1810 – 1815 ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Καντου-νιάρη Χιτο, ἀρχιδιάκονο Ἀντιοχείας, φ. 140^α, ὅπου ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν κατὰ καιροὺς ἀκμασάντων μελουργῶν.) Κατὰ τὸν Χρυσανθοῦ ἐκ Μαδύτων «εἰς τὰ μέλη τοῦ τοῦ εὐρίσκονταί θέσεις καινότροποι καὶ τοιαῦται, οἷας δὲν μετεχειρίσθηκαν οὔτε οἱ πρὸ αὐτοῦ ψαλμωδοί, οὔτε οἱ μετ’ αὐτόν... ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐπεχείρησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὰ ἔκκλησιαστικὰ μέλη καὶ ἐξωτερικά, ἅτινα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γράφονται μὲ τὰς παλαιᾶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς θέσεις, ἢ ναγκάσθῃ νὰ νεωτερίζη...», ἐννοεῖται στὴ σημειογραφία καὶ στίς «θέσεις». (Βλ. Χρυσανθοῦ ἐκ Μαδύτων, Ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ἢ τοῖ βιβλίον διδασκτικὸν καὶ πολῦτιμον τῆς Μουσικῆς Ἐπιστήμης καὶ σύγγραμμα περὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, Τεργέστη: Michele Weis 1832, σελ. XLIX.) Εἶναι, ἄλλωστε, γνωστὴ ἡ σχέση τοῦ Δανιὴλ μὲ τὸν Ζαχαρία Χανεντέ, σπουδαῖο ἐκπρόσωπο τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διδάχθηκε «τὰ ἔξω» καὶ στὸν ὁποῖο δίδαξε τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. (Βλ. Παπαδοπούλου, Γεωρ., *Ἰ., Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ’ ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, καὶ οἱ ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμασάντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὑμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, Ἀθήνα: Κουσουλιῆς-Ἀθανασιάδης 1890, σελ. 313 – 314.)

♦ Ἐλευθερία στὴν σύνθεση καὶ τὸν καταρτισμὸ τῶν ψαλτικῶν Χορῶν. Οὐδὲν περαιτέρω σχόλιο γιὰ τὰ αὐτονόητα ὁ διδάσκαλος - μαίστωρ χαίρει ἀπολύτου ἐλευθερίας ἐπιλογῶν ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν χορωδῶν, τὴν σύνθεση τοῦ Χοροῦ, δηλαδή, τὴν ἀριθμητικὴ κατανο-μὴ ἰσοκρατῶν καὶ ψαλτῶν, τὴν ταξιθέτηση τοῦ Χοροῦ, τὴν ἐπιλογή τοῦ ρεπερτορίου, ὅπως καὶ κάθε καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως κατὰ τὴν ἐρμηνεία. Δὲν θὰ μείνουμε σὲ αὐτὰ λεπτομερῶς, ὡς γνωστὰ καὶ ἐν πολλοῖς αὐτονόητα. Μία παρατήρηση μόνον ἐδῶ, γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἰσοκρατημάτων. Ὅλες οἱ χειρόγραφες καὶ ἔντυπες ἀνθολογίες ἐκκλησιαστικῶν μελῶν δὲν ἔχουν πουθενὰ δηλωμένα ἰσοκρατήματα, παρότι τὸ ἰσοκράτημα ἀποτελεῖ τὸ «ἐκ τῶν οὐκ ἄνευ» συστατικὸ τῶν ἀπὸ Χοροῦ ἐκτελέσεων. Αὐτὸ δὲν εἶναι δηλωτικὸ ἐλευθερίας; Ἀρκεῖ τὸ ἰσοκράτημα νὰ μὴν ἐκφυλίζεται σὲ κοσμικοῦ τύπου ἐναρμονίσεις τῶν μελῶν ἢ σὲ συνηχήσεις, οἱ ὁποῖες καταργοῦν τὸν μονοφωνικὸ χαρακτήρα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Σήμερα, στὴν ἐποχὴ τῆς Νέας Μεθόδου, καμμία «καθὼς πρέπει» μου-σικὴ ἔκδοση δὲν διανοεῖται νὰ κυκλοφορήσει χωρὶς δηλωμένα ἰσοκρατήματα, ἀσχέτως ἐὰν αὐτὰ εἶναι θεωρητικῶς τοποθετημένα σωστὰ ἢ ἐὰν εἶναι ἐφικτὴ ἢ ἐκτέλεσή τους, ἀσχέτως ἐὰν καταργοῦν τὴν ἐλευθερία μίας δεύτερης ἀπόψεως, ἀσχέτως ἐὰν ὁ ζῶν ἰσοκράτης ἀποτελεῖ, πλέον, εἶδος πρὸς ἐξαφάνιση στὴν Ψαλτικὴ.

♦ Ἐλευθερία στὴν ταχύτητα (χρονικὴ ἀγωγή) ἐκτελέσεως τῶν ὕμνων. Ἀναλόγως πρὸς τὸ φωνητικὸ τάλαντο τοῦ ἱεροψάλτου, τὶς τεχνικὲς καὶ ἀναπνευστικὲς δεξιότητές του, προσαρμόζεται -ἀναπόφευκτα μὲν, ἐλεύθερα δέ- ἡ ταχύτητα ψαλμωδῆσεως τῶν ὕμνων (ἢ λεγόμενῃ, χρονικὴ ἀγωγή). Ἡ ἄσκηση, ἢ μελέτη μποροῦν νὰ βελτιώσουν τὸν διάκονο τῶν ἀνα-λογίων, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ ξεπεράσουν τὴν φύση του. Ἐλεύθερα, ἀκόμη, προσαρμόζεται ἡ χρονικὴ ἀγωγή στὸ εἶδος τῶν Ἀκολουθιῶν. Τὰ ἴδια μέλη, ὡς γνωστόν, ἀποδίδονται διαφόρως στὸν Μικρὸ Ἑσπερινὸ ἀπ' ὅτι στὸν Πανηγυρικὸ ἢ τὸν Ἀρχιερατικὸ. Ὡς ὅρια ἐλευθερίας ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τεθοῦν αἰσθητικοὶ περιορισμοί, τί θεωρεῖ, δηλαδή, κανεὶς αἰσθητικῶς ὠραῖο ἢ ἀνεκτό. Πάντως, τὸ μὴ περαιτέρω τάχιστον ἢ βραδύτατον εἶναι ἀκρότητες ἢ ἀκρα εἶναι πάντοτε ἄκρα. Ἄς σημειωθεῖ, βέβαια, ὅτι ἀποτελεῖ κατάχρηση τῶν ἐκδόσεων τῆς Νέας Μεθόδου ἢ στανικὴ ἐπισήμανση τῶν χρονικῶν ἀγωγῶν πρὸ ἐκάστου μέλους, σὲ ὀρισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις καὶ μὲ ἔνδειξη ἀπολύτων τιμῶν μετρονόμου. Δὲν πρόκειται γιὰ ἄλλο, παρὰ γιὰ καταστρατήγηση τῆς ἐλευθερίας τῶν ἱεροψαλτῶν, οἱ ἀπλούστεροι τῶν ὁποίων κινδυνεύουν νὰ ἐπιβαρυνθοῦν μὲ συμπλέγματα κατωτερότητος, καθὼς νοιώθουν ὅτι ἀδυνατοῦν νὰ ἐκφράσουν καὶ ἀποδώσουν κατὰ τὴν δύναμή τους τὰ μελοποιήματα.

♦ Ἐλευθερία στὴν ρυθμικὴ ἀπόδοση τῶν ὕμνων. Ἐλεύθερα, νομίζουμε, πρέπει νὰ ἀντι-μετωπίζεται καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἐκτελούμενου ρυθμοῦ τῶν μελοποιήσεων, ζήτημα τελείως διάφορο ἀπὸ τὸ προηγούμενο, τῆς χρονικῆς ἀγωγῆς. Οἱ περὶ τονικοῦ ρυθμοῦ θεωρητικὲς δια-τυπώσεις τῆς Νέας Μεθόδου -κατὰ προσωπικὴ ἄποψη, ὀρθότατες- ἔχουν πλέον ἀμβλυνθεῖ ἀπὸ τὶς ποικίλες Σχολές (τοπικὰ ὕφη), οἱ ὁποῖες, χάριτι Θεοῦ, ἀναφύονται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Ἀπὸ

τὴν στιγμή, λοιπόν, πού κάποια ρυθμική ἰδιαιτερότητα κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἔχει καταστρεῖ «τοπικὸ ὕφος», ἴδιον, δηλαδή, κάποιας τοπικῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ καὶ ὄχι ὡς λάθος ἢ μειονέκτημα τῆς συγκεκριμένης παραδόσεως. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι ἡ αἰσθητικὴ καὶ τὰ κριτήρια διαφέρουν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀπὸ φυλὴ σὲ φυλὴ καὶ ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο.

♦ Ἐλευθερία στὴν δημιουργία τοπικῶν ἢ προσωπικῶν ψαλτικῶν παραδόσεων. Ἀπὸ ὅσα σημειώθηκαν παραπάνω, καθίσταται αὐτονόητη ἡ ἐλευθερία καὶ ἀνοχὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν δημιουργία τοπικῶν ψαλτικῶν παραδόσεων. Ἡ ἔκπαλαι διάκριση κωνσταντινουπολιτικῆς, ἀγιορειτικῆς, θεσσαλονικαίας, κρητικῆς, κυπριακῆς, σερβικῆς μελοποιητικῆς παραδόσεως καὶ τῶν νεωτέρων, ἀθηναϊκῆς, σμυρναϊκῆς κ.λπ., μαρτυροῦν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐλευθερία. Μάλιστα, ἡ ἀδιάκοπη ἀνθολόγηση τῶν τοπικῶν μελῶν σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς χειρογράφου παραδόσεως μαρτυρεῖ τὸν σεβασμὸ τῶν ἱεροψαλτῶν σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς σχολές· μαρτυρεῖ, μᾶλλον, ὅτι στοὺς διδασκάλους-πατέρες ἡμῶν δὲν ἐμφιλοχωροῦσε ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ μουσικὸς φανατισμὸς, τὰ ὁποῖα ἐπιμελῶς καλλιεργοῦμε ἐμεῖς οἱ νεώτεροι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς προσωπικὲς ψαλτικὲς παραδόσεις· ἡ σχολή, δηλαδή, πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ ὕφος ἐνὸς ἢ ἄλλου διδασκάλου. Ἡ Νέα Μέθοδος ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν δημιουργία καὶ καλλιέργεια τοπικῶν ἢ προσωπικῶν σχολῶν. Ἄν δοξάζουμε τὸν Θεὸ γιὰ τὴν μία δωρεά Του, τὴν Νέα Μέθοδο, θὰ πρέπει νὰ Τὸν δοξάζουμε καὶ γιὰ τὴν ἄλλη, τὴν εὐλόγηση τόσων πολλῶν, ποικίλων καὶ διαφορετικῶν μεταξύ τους παραδόσεων, οἱ ὁποῖες διανθίζουν πλούσια τὸ περιβόλι τῆς Ψαλτικῆς, ἀλλὰ ὅταν βρεθοῦν ὅλες μαζί, στὸ ἴδιο ἀναλόγιο, μποροῦν κάλλιστα νὰ συνυπάρξουν, συμπάλλοντα καὶ συνδοξολογῶντα ὁμοφώνως τὸν «πλουσίαις δωρεαῖς πλουτίσαντα ἡμᾶς» Πανάγιο Τριαδικὸ Θεό.

♦ Ἐλευθερία στὸν καλλωπισμὸ τοῦ μέλους καὶ τὴν ἔκφραση (ποιοτικὴ ἀνάλυση). Ἔνα ἀπὸ τὰ σοφώτερα ἐπινοήματα τῆς Νέας Μεθόδου, εἶναι -κατὰ προσωπικὴ μας ἄποψη- οἱ χαρακτήρες Ποιότητος. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ λεπτὸ ζήτημα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου οἱ ἀπόψεις δίστανται. Κατὰ τὴν «μετάλλαξη» τῶν παλαιῶν σημαδίων Χειρονομίας πολλὰ καταργήθηκαν, κάποια ἔγινε ἀργότερα προσπάθεια νὰ ἐπανέλθουν, ἀτελείωτες συζητήσεις γίνονται γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἀνάλυση αὐτῶν, ἀλλὰ ἓνα εἶναι γεγονός: Ὅποια καὶ ὅσα εἶναι -ἢ πρέπει νὰ εἶναι- τὰ χρησιμοποιούμενα σημεῖα Ποιότητος, ὡς σύλληψη ἀποτελοῦν σοφώτατη ἐπινοήση. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἔκφραση ἐλευθερίας στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, διότι εἶναι μὲν προορισμένα νὰ προσδίδουν ἐκφραστικὲς πινελιὲς στὸ μέλος, εἶναι, ὅμως, ἐλεύθερη καὶ ἀπροσδιόριστη κάθε φορὰ ἢ ἐνέργειά τους. Τὶ σημαίνει αὐτό; Σημαίνει ὅτι τὴν σημειογραφία τῆς Νέας Μεθόδου μπορεῖ νὰ τὴν ἐκτελέσουν ὅλοι, ἀνεξαρτήτως τῆς φυσικῆς φωνητικῆς τους ἰκανότητος. Οἱ μὲν ἀπλούστερες φωνὲς ἔχουν τὴν ἄνεση νὰ ἐκτελοῦν εὐκολότερες ἀναλύσεις ἢ καὶ καθόλου· οἱ μεσαῖες, πὶὸ σύνθετες· οἱ εἰδικές, σπανιώτερες φωνὲς ἔχουν τὴν εὐχέρεια νὰ ἐρμηνεύουν μὲ πὶὸ σύνθετο τρόπο. Ἀλλά, καὶ αὐτοὶ πῶς· ἀνεξέλεγκτα; Ὁχι, βέβαια. Εἰπώθηκε ἤδη, ὅτι ὅλα εἶναι ἐλεύθερα στὴν

Ὁρθοδοξία, ἀλλὰ τίποτε δὲν εἶναι ἀνεξέλεγκτο. Ὑπάρχουν ὅρια. Ποιά εἶναι αὐτά; Πῶς προσδιορίζονται; α) Ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση τῶν παλαιῶν μεγάλων, ἐγνωσμένων, διδασκάλων καὶ β) ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς μελοποιήσεις αὐτῶν, ὅπου, περιστασιακὰ μόνο, σημειώνουν κάποια ἀνάλυση. Ἐμφαντικῶς, τονίζεται δὲ ἐδῶ, ὅτι ὁ καλλωπισμὸς τῶν μελῶν διὰ τῆς ἐνέργειας τῶν ποιοτικῶν σημείων, προϋποθέτει ὡς βάση κλασσικὲς μελικὲς «θέσεις». Δηλαδή, οἱ ποικίλοι φωνητικοὶ λαρυγγισμοὶ δὲν ἀποτελοῦν καλλωπισμοὺς, ἀλλὰ ἀυθαιρέσιες, ὅταν πραγματοποιοῦνται ὄχι ἐπὶ συγκεκριμένων κλασσικῶν μουσικῶν «θέσεων», ἀλλὰ ἐπὶ καινοφανῶν μουσικῶν μοτίβων, εἰσαγομένων ἀυθαιρέτως, ὡς καρκινώματα, στὸ σῶμα τοῦ γνησίου βυζαντινοῦ μέλους.

Ἐπιπλέον, ἡ χάρη τοῦ καλλωπισμοῦ εὐρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἐλευθερία. Ἡ χάρη ἔγκειται, α) στὸ νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνονται μηχανικὰ καὶ μὲ στανικὸ τρόπο οἱ ἀναλύσεις, ἀπολύτως ὅμοιες καὶ ρομποτικὲς, διότι αὐτὸ δὲν εἶναι ἐλευθερία, καὶ β) στὸ νὰ ἐπιλέγεται κάθε φορὰ ἡ ἀρμόζουσα ἀνάλυση, δεδομένου ὅτι κάποιοι καλλωπισμοὶ δὲν ταιριάζουν σὲ ὅλες τὶς «θέσεις», οὔτε σὲ ὅλους τοὺς ἤχους. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, κάθε χαρακτήρας ἐκφρά-σεως ἔχει περισσότερες τῆς μιᾶς ἐρμηνεῖες· γιὰ νὰ τὶς μεταχειρίζεται ὁ ἱεροψάλτης ἐλεύθερα, ἀλλὰ συνετά, κατὰ περίσταση. Ἐπομένως· ὅταν οἱ ἐκφραστικοὶ καλλωπισμοὶ τῶν σημείων Ποιότητος ἀπολυτοποιοῦνται, καταστρέφονται. Χάνεται ἡ ἐλευθερία ἐκφράσεως καὶ ἐπέρχεται κορεσμὸς⁴⁴ ἀπὸ τὴν τυποποίηση καὶ τὴν ἀλόγιστη ἐπανάληψη. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι στὴν μουσικὴ τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς τονίζουν: «Καὶ τὸ νὰ μὴν κάνεις κανέναν καλλωπισμὸ, κάποια φορὰ, σὲ κάποιο σημεῖο, ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ στοιχεῖο καλλωπισμοῦ.»⁴⁵ Συνεπῶς, ἀπὸ ὅσα εἰπώθηκαν, ἐξάγεται εὐκόλα καὶ τὸ ἀκόλουθο συμπέ-

44 Ἄ λ λ ω σ τ ε , ἡ Ψ α λ τ ι κ ῆ Τέ χ ν η δὲ ν π ρέ π ε ι νὰ εἶ ν α ι π ο λ ύ π λ ο κ η . Ὁ π . Μ ε τ α λ λ η ν ὄ ς τ ὸ δ ι α τ υ π ὶ ν ε ι ἐ ξ α ι ρ ε - τ ι κ ᾶ : « Δ ι ᾶ τ ι ν α ς τ ὶ ν ὀ ρ θ ο δ ὄ ξ ω ν δὲ ν εἶ ν α ι τ ὸ σ ο ν ὠ ρ αῖ α (ἐ ν ν . ἡ Ψ α λ τ ι κ ῆ) , ὁ σ ο ν ο ὕ τ ο ι θ ᾶ ἐ π ε θ ὕ μ ο υ ν νὰ εἶ ν α ι ! Δ ι ᾶ τ ὸ ν ᾶ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῶ ς ὁ μ ω ς κ ρ ῖ ν ο ν τ α τ ᾶ π ρ ᾶ γ μ α τ α , ἡ μ ο υ σ ι κ ῆ α ὐ τ ῆ - β ᾶ σ ε ι μ ᾶ λ ι σ τ α ἡ θ ι κ ῶ ν καὶ ὄ χ ι μ ὄ ν ο ν αἰ σ θ η τ ι κ ῶ ν κ ρ ι τ η ρ ῖ ω ν θ ε ω ρ ο υ μ ῆ ν η - εἶ ν α ι ὄ χ ι ᾶ π λ ὶ ς ὠ ρ αῖ α , ᾶ λ λ ' ἐ ν τ α υ τ ῶ ᾶ γ γ ε λ ι κ ῆ . Εἶ ν α ι ὁ μ ω ς τ ὸ σ ο ν ὠ ρ αῖ α , ὁ σ ο ν ᾶ ρ κ εῖ , δ ι ᾶ ν ᾶ ἡ δ ὕ ν η ὀ π ι σ τ ὸ ς τ ὸ ν λ ὄ γ ω ν τ ὶ ν ὕ μ ν ω ν . Α ὐ τ ὸ ς ᾶ λ λ ω σ τ ε εἶ ν α ι καὶ ὁ σ κ ο π ὸ ς τ ῆ ς ὀ π ᾶ ρ ξ ε ὡ ς τ η ς . . . Ἡ μ ο υ σ ι κ ῆ τ ὶ ν ὀ ρ θ ο δ ὄ ξ ω ν ὕ μ ν ω ν εἶ ν α ι τ ὸ σ ο ν ὠ ρ αῖ α , ὁ σ ο ν ᾶ π α ι τ εῖ τ α ι , δ ι ᾶ ν ᾶ δ ὕ ν α τ α ι ἡ φ υ χ ῆ ν ᾶ π ρ ο σ ε υ χ η θ ῆ . » (Μ ε τ α λ λ η ν ὄ ς , ὁ . π . , σ ε λ . 10, 25) . Γ ι ᾶ τ ῆ ν ᾶ π λ ὶ τ η τ α τ ῆ ς Ψ α λ μ ω δ ῖ α ς σ υ ν η γ ο ρ εῖ καὶ ὁ Ζ ι γ α β η ν ὄ ς « Ε π εῖ δ ἐ δ ι ᾶ τ ῆ ς ᾶ π α τ η λ ῆ ς ἡ δ ο ν ῆ ς ᾶ π ὄ λ υ σ ι τ ὸ ν ᾶ ν θ ρ ω π ο ν ὀ ἐ χ θ ρ ὄ ς (ὀ σ α τ α ν ᾶ ς) , π ᾶ λ ι ν δ ι ᾶ τ ῆ ς ᾶ τ ῆ χ ν ο υ (= ᾶ π λ ῆ ς) τ α ὕ τ η ς (ἐ ν ν . ἡ δ ο ν ῆ ς , π ο ὺ π ρ ο ἔ ρ - χ ε τ α ι ᾶ π ὸ τ ῆ ν Ψ α λ μ ω δ ῖ α) καὶ οἰ κ ο ν ο μ ι κ ῆ ς (= α ὐ τ ῆ π ο ὺ ἔ χ ε ι σ χ ῆ σ η μ ῆ τ ῆ ν Θ εῖ α Οἰ κ ο ν ο μ ῖ α , δ η λ α δ ῆ , τ ὸ σ χ ῆ δ ι ο τ ο ὺ Θ ε ο ὺ γ ι ᾶ τ ῆ ν σ ω τ η ρ ῖ α τ ο ὺ ᾶ ν θ ρ ὶ π ο υ) ᾶ π ο σ ὴ ζ ε - σ θ α ι τ ο ὺ τ ο ν ὀ Θ ε ὸ ς ἐ π ε ν ὴ σ ε ν . » Ζ ι γ α β η ν ὄ ς , P G 128, 65 .

45 Π ρ ο σ ω π ι κ ῆ μ α ρ τ υ ρ ῖ α , τ ῆ ν ὀ π οῖ α κ ρ ᾶ τ η σ α ᾶ π ὸ τ ᾶ μ α -

ρασμα: Οί χαρακτηῆρες ἐκφρά-σεως ἀπολυτοποιοῦνται, καταστρέφονται, ὅταν καταγράφονται ἀναλυτικῶς μετὴ τὴν χρῆση περισσοτέρων σημείων Ποσότητος, τὰ ὅποια συνάγονται σὲ ἓνα χρόνο ὑπὸ τὴν ἐνέργεια διγύργων καὶ τριγύργων ὁμοίως, ἀπολυτοποιοῦνται καὶ καταστρέφονται καὶ ὅταν κάθε φορά προσδιορίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ ἄλλα σημάδια (π.χ. τὸ διπλοόμαλον). Τότε, ἡ εἰσαγωγή στὴν σημειογραφία τῆς Νέας Μεθόδου νέων σημείων Ποιότητος ἢ ἡ ἐπαναφορὰ παλαιῶν (ὅπως ἔχει συμβεῖ στὸ παρελθόν) ἀπαγορεύεται; Ἐμένα μοῦ λέγει ὁ λογισμὸς, ὅτι δὲν ἀπαγορεύεται, ἀρκεῖ ὁ ρόλος τῶν νέων σημαδιῶν νὰ μὴ ἀντιβαίνει σὲ αὐτὸ τὸ ἐκπληκτικὸ πνεῦμα ἐλευθερίας, ποῦ διακρίνει τὴν Ὁρθοδοξία καὶ ἀποτυπώνεται στὴν Νέα Μέθοδο.

♦ Ἐλευθερία στὴν ἐρμηνεία τοῦ μέλους τῶν «θέσεων» τῆς παλαιᾶς σημειογραφίας. Ἡ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ μέλους καὶ τῆς σημειογραφίας του, μάλιστα ἡ μελέτη τῆς ἐξηγή-σεως τῆς παλαιᾶς μουσικῆς γραφῆς στὴ Νέα Μέθοδο, ἀπέδειξε ὅτι μερικὴ ἐλευθερία εἶχαν καὶ οἱ ψάλλοντες τὶς παλαιᾶς «θέσεις». Μπορεῖ στὴν δομὴ τῆς μία «θέση» νὰ ἦταν σταθερὴ καὶ παγιωποιημένη, ὅμως, στὸν «μικρόκοσμο» τῆς, ὑπῆρχε μία λογικὴ ἐλευθερία κινήσεων. Λέγοντας δὲ «μικρόκοσμο» τῆς «θέσεως», ἐννοοῦμε τὴν ποιοτικὴ ἀνάλυση ποῦ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ στοὺς ἐπιμέρους φθόγγους ποῦ ἀπαρτίζουν τὴν μελωδικὴ κίνηση μιᾶς «θέσεως», χωρὶς, φυσικά, αὐτὴ ἡ ἀνάλυση νὰ ἀλλοιώνει στὸ παραμικρὸ τὴν μελικὴ δομὴ τῆς «θέσεως». Ἔτσι, ἐξηγοῦνται οἱ μικρὲς ἀποκλίσεις ποῦ παρατηροῦνται στὶς «ἐξηγήσεις» τῶν μελῶν ἀπὸ τοὺς διδασκάλους-ἐξηγητὲς, ἀποκλίσεις οἱ ὅποιες σὲ καμμία περίπτωση δὲν ὑποδεικνύουν διάσταση τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ ἐλευθερία ἐκφράσεως ἐν ὁμοιογενείᾳ.

♦ Ἐλευθερία στὴν παρασῆμανση τῶν μελῶν καὶ στὴν ὀρθογραφία τῆς σημειογραφίας τῆς Νέας Μεθόδου. Καὶ στὴν παλαιὰ στενογραφικὴ σημειογραφία, ἴσως σὲ μικρότερο βαθμὸ, καὶ στὴν Νέα Μέθοδο, φυσικά, παρότι ὑφίστανται σαφεῖς κανόνες ὀρθογραφίας, ὑπάρχει μεγάλη ἐλευθερία στὴ σύνθεση τῶν σημαδιῶν. Ἄλλωστε, ἡ ὕπαρξη πολλῶν διαφορετικῶν φθογοσήμων γιὰ ἀνάβαση μιᾶς φωνῆς ἢ γιὰ κατάβαση δύο φωνῶν, πέρα τοῦ ὅτι ἐξυπηρετεῖ κανόνες ὀρθογραφίας, προσδίδει καὶ ἐλευθερία στὴν καταγραφή τῶν μελῶν.

♦ Ἐλευθερία στὸν ἀριθμητικὸ προσδιορισμὸ τῶν μουσικῶν διαστημάτων τῶν κλιμάκων τῶν ἤχων στὴ Νέα Μέθοδο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐπινοήσεως τῆς Νέας Μεθόδου, πολὺς λόγος γίνεται γιὰ τὸν ἀριθμητικὸ προσδιορισμὸ τῶν μουσικῶν διαστημάτων τῶν κλιμάκων τῶν ἤχων. Μετρήσεις μετὴ τὴν βοήθεια μουσικῶν παραδοσιακῶν ὀργάνων, ἀρχικῶς, μετὴ ψυχοακουστικές, δηλαδή, μεθόδους ἑπιπέδως, μετρήσεις μετὴ τὴν βοήθεια τῶν μαθηματικῶν, βάσει τῶν ἀρχαιοελληνικῶν μουσικῶν συγγραμμάτων ἢ μετρήσεις μετὴ ἐργαλεῖα τῆς σύγχρονης ψηφιακῆς τεχνολογίας, σήμερα ἀπόψεις ποικίλες, ἐν πολλοῖς δισταμένους, ἀλληλοσυγκρουόμενες ἢ καὶ

άλληλοαναιρούμενες, όλες κάτω από σύνθετες έπιστημονικές ή έπιστημονικοφανείς έρευνες. Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι μία θεωρητική πολυγλωσσία επί τα διαστη-ματικά ζητήματα, ή όποια, όσο και αν έχει το ενδιαφέρον της από έρευνη-τικής έπόψεως, κα-τά προσωπική άποψη, στην πράξη δέν οδηγεί πουθενά, μόνο σε σύγχυση. Η σοφία της Νέας Μεθόδου, ή θεμελιωμένη στο πνεύμα έλευθερίας, που διακρίνει τις όρθόδοξες λατρευ-τικές τέχνες, έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι οι διδάσκαλοι της Νέας Μεθόδου προσδιόρισαν κατά προσέγγιση τα μουσικά δια-στήματα. Είναι σαφές ότι εκείνο το όποιο είχαν κατά νοῦ ήταν να δώσουν ένδει-κτικά και όχι ακριβή μεγέθη διαστημάτων. Τυχαίως ή από άδυνα-μία; Διόλου. Συ-νειδητῶς γνωρίζοντας ότι τα διαστήματα, υπό τον νόμο των έλξεων, δέν έχουν σχεδόν ποτέ ακριβή θέση κατά την κίνηση του μέλους, παρέστησαν αυτά με συμ-βολι-κά αριθμητικά νούμερα, τα όποια έλεύθερα θα προσδιορίζουν κατά προσέγγι-ση τα διαστη-ματικά μεγέθη, προς άπεικόνιση των μουσικῶν κλιμάκων και ύποβο-ήθηση της μνήμης των ιεροψαλτῶν, αλλά δέν θα θεωροῦνται απόλυτα, περιορίζο-ντας στανικῶς την έλευθερία της κι-νήσεως του μέλους. Έτσι, καθίσταται σαφές, ότι όποιαδήποτε άπόπειτα απόλυτου αριθμη-τικού προσδιορισμοῦ των διαστημά-των, συνοδευόμενη από έμμονές για έφαρμογή αυτών στην ψαλτική πράξη, όχι μό-νο μπορεί να άλλοιώσει την ψαλτική παράδοση, αλλά κατα-στρατηγεῖ την προσω-πική έλευθερία ὕφους κατά την άπόδοση του μέλους των ὕμνων.

♦ Έλευθερία στην πραγματοποίηση των μελωδικῶν έλξεων κατά την πορεία του μέλους. Ως γνωστόν, οι μελωδικές έλξεις, οι μετακινήσεις, δηλαδή, των μη σταθερῶν φθόγγων ένδς συστήματος (3χόρδου, 4χόρδου, 5χόρδου κ.λπ.), είναι ένα πολὺ σπουδαῖο φαινό-μενο της ψαλτικής -και όχι μόνον- παραδόσεως, στις όποιες όφείλονται τελικῶς οι ποικίλες ιδιαιτερότητες του λεγόμενου βυζαντινοῦ μέλους. Οι έλξεις, βεβαίως, δέν είναι αυθαίρετες καθορίζονται από ισχυρούς μουσικούς νόμους, με παροῦσα, όμως, πάντοτε την έννοια της έλευθερίας. Στην περίπτωση αυτή, ό ιεροψάλτης είναι έλεύθερος να επιλέξει μεταξύ δύο, συνήθως, μελικῶν δυ-νατοτήτων. Για να γίνει αυτό σαφές σημειώνεται έδῶ ένα παράδειγμα: 'Επί μελο-ποιήσεως σε ήχο Πλάγιο του Τετάρτου, όταν το μέλος κινεῖται καθοδικῶς από τον φθόγγο Δι έως τον Πα και άμέσως πάλι άνοδικῶς, παρέχονται δύο δυνατότητες' είτε να πα-ραχθεῖ Τέταρτος λέγετος ήχος δι' έλξεως του Πα προς τον σταθερό φθόγγο Βου, είτε να δο-θεῖ ή αἴσθηση του Πρώτου ήχου δι' έλξεως του Βου προς τον στα-θερό φθόγγο Πα⁴⁶. Ακόμη, έλεύθερος είναι και ό βαθμός της έλκτικής άλλοιώσεως, την όποια θα εκτελέσει ό ιεροψάλτης (δηλαδή, πόσο σκληρή θα είναι ή έλξη), στοι-χειῶ πού, πάντως, προσδιορίζεται από τις κατά τόπους και κατά διδασκάλους ψαλ-

46 Σὲ κἀθ ε μί α ἀ πὸ τὶς δύο περιπτώσεις θὰ πρέπει νὰ προσαρμολοθῆ ἄναλόγως τὸ ἰσοκράτημα, ὡς δηλοτικὸ τοῦ μουσικοῦ συστήματος ἐπὶ τοῦ ὀποίου κινεῖται τὸ μέλος ἄν πρόκειται, δηλαδή, γιὰ 5χορδο Πλαγίου Τετάρτου με βά-ση τὸ ν φθόγο Νη ἢ 4χορδο Πρώτου ἤχου ἐπὶ τοῦ Πα ἢ καὶ 3χορδο λεγέτου με βάση τὸ ν Βου.

τικές παραδόσεις (ύψη). Φυσικά, μέγα δείγμα ἐλευθερίας ἀποτελοῦν καὶ τὰ σημεῖα ἀλλοιώσεως (υφέσεις καὶ διέσεις), ὅπως αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται στὶς κλασσικὲς μουσικὲς ἐκδόσεις, δηλαδή, ἐνδεικτικῶς καὶ ὄχι ἀπολύτως. Καὶ ἐνῶ στὴν θεωρία ὑφίστανται ὑφεσοδιέσεις μὲ ἀπόλυτες τιμὲς διαστηματικῶν ἀλλοιώσεων, στὴν πράξη ἢ χρῆση τῶν σημείων αὐτῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς κάποιας μετακινήσεως τοῦ φθόγγου, ἀπροσδιόριστης ἀριθμητικῶς, προσδιοριζόμενη καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν προφορικότητα τῶν κατὰ τόπους καὶ διδασκάλους ψαλτικῶν παραδόσεων. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, παρέχονται πολλὲς ὅμοιες εὐκαιρίες ἐλεύθερης ἐρμηνείας καὶ προσωπικῆς ἐπεμβάσεως ἐπὶ τῶν μελοποιήσεων τῶν ὕμνων, δίχως ὅμως νὰ ἀλλοιώνεται ἀπὸ αὐτὲς στὸ παραμικρὸ ἢ αἰσθητικὴ ἢ τὸ ἦθος τοῦ βυζαντινοῦ μέλους.

♦ Ἐλευθερία στὴν διδασκαλία τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Ὅσοι ἔχουν, ἐκ τοῦ Κυρίου, τὸ διακόνημα τῆς διδασκαλίας, σίγουρα μποροῦν νὰ βεβαιώσουν, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς Ψαλτικῆς μόνο ἐν ἐλευθερίᾳ μπορεῖ νὰ καλλιεργηθεῖ καὶ νὰ καρποφορήσει. Αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ὅλοι κόπτονται στὴν ἐκπαίδευση ἐπὶ τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, τὴν ἐξατομικευμένη διδασκαλία, ἢ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ παράδοση τὸ ἐφαρμόζει ἀπὸ αἰῶνων. Ὁ διδάσκαλος ἐλεύθερα μπορεῖ -μᾶλλον ἐπιβάλλεται- νὰ ἀκολουθήσει διαφορετικὲς τακτικὲς καὶ μεθόδους διδασκαλίας σὲ κάθε μαθητῆ του, προκειμένου νὰ ξεπερνᾷ ἐμπόδια τὰ ὁποῖα προκύπτουν καθ' ὁδόν, διότι δυσκολίες ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνας μαθητῆς, ἴσως νὰ μὴν τὶς ἔχει ἄλλος. Τότε, ὁ δάσκαλος θα κρίνει ἂν πρέπει νὰ ἀλλάξει μέθοδο, νὰ ἀλλάξει ἀσκήσεις, νὰ ἀφήσει ἓναν ἦχο καὶ νὰ πάει σὲ ἄλλον, νὰ ἐπιμείνει περισσότερο ἢ νὰ ἀφήσει κάτι καὶ νὰ ἐπανέλθει ἀργότερα, ἀκόμη καὶ νὰ στείλει τὸν μαθητῆ του σὲ ἄλλον δάσκαλο, προσωρινὰ ἢ καὶ μόνιμα, ἀρκεῖ ὁ μαθητῆς νὰ μὴν χαθεῖ γιὰ τὴν Ψαλτικὴ. Ὅλα αὐτὰ δὲ ἐν ἐλευθερίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ὁ μαθητῆς, «ὁ θέλων Ψαλτικὴν μαθεῖν, καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι... θέλει καλὸν σωφρονισμόν καὶ φόβον τοῦ Κυρίου», προκειμένου νὰ μάθει «καὶ τέλειος νὰ γένη». Ἀλλὰ, πῶς ἀποκτᾶται ὁ σωφρονισμὸς καὶ ὁ φόβος τοῦ Κυρίου, εἰ μὴ ἐν ἐλευθερίᾳ καί, στὴν πραγματικότητα, τί ἄλλο εἶναι ὁ σωφρονισμὸς καὶ ὁ φόβος τοῦ Κυρίου, παρὰ ἐλευθερία;

♦ Τέλος, θὰ κλείσουμε τὴν παροῦσα εἰσήγηση μὲ μία ἀκόμη μορφή ἐλευθερίας⁴⁷, τῆς πλέον ὑψιστης, κατὰ τὴν ἀποψή μας, τῆς ἐλευθερίας νὰ ψάλλει κανεὶς ἢ νὰ μὴν ψάλλει. Ἀκούγεται περίεργο καὶ ἀνακόλουθο. Ἄν γνωρίζει κανεὶς νὰ ψάλλει, δηλαδή, ξέρει γράμματα, ἔχει μουσικότητα, διδάχθηκε τὴν σημειογραφία, τὴν θεωρία καὶ πράξη τῆς Ψαλτικῆς, εἶναι καλίφωνος καὶ δεξιότηχης ἐρμηνευτής, ἀγαπᾷ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν Κύριο, πῶς μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ ἢ ἄρνηση ἐνὸς τέτοιου πιστοῦ νὰ ψάλλει; Φαίνεται παράλογο, ἀλλὰ ἡ λογικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν

⁴⁷ Φυσικά, μία σχολαστικότερη ἔρευνα ἐπὶ τοῦ θέματος θὰ μποροῦσε νὰ ἀναδείξει καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἐλευθερίας στὴν Ψαλμωδία ἢ τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ συμπεριληφθοῦν σὲ μία εἰσήγηση, ὅπως ἡ παροῦσα, ἢ ὁποῖα οὕτως ἢ ἄλλως ἔχει ξεπεράσει κατὰ πολὺ τὰ χρονικὰ ὅρια, ποὺ τῆς ἀναλογοῦν.

εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου. Ἄν θυμηθοῦμε τὴν περίπτωση τοῦ Συναξαρίου τοῦ Ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη θὰ λάβουμε μία ἀπάντηση. Ἀλλά, ὑπάρχει καὶ τὸ ἐξῆς ἀσκητικὸ κείμενο, ποὺ διασώζει τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀββᾶ Σιλουανοῦ, μιᾶς ἀπὸ τὶς πιὸ σεβαστὲς μορφὲς ἀναχωρητισμοῦ τοῦ Δ' αἰῶνος στὴν Αἴγυπτο καὶ ἄλλοῦ: «Ἀδελφὸς ἠρώτησε τὸν ἀββᾶ Σιλουανὸν λέγων· “Τί ποιήσω ἀββᾶ; Πῶς κτήσομαι τὴν κατάνυξιν; Πάνυ γὰρ ὀχλοῦμαι ὑπὸ τῆς ἀκηδίας καὶ τοῦ ὕπνου καὶ τοῦ νυσταγμοῦ. Καὶ ὅτε ἀνίστα-μαι ἐκ τοῦ ὕπνου, πυκτεύω (= παλεύω) πολλὰ ἐν τῇ ψαλμωδία καὶ οὐ δύναμαι περιγενέσθαι τοῦ νυσταγμοῦ, οὔτε ψαλμὸν ἄνευ ἤχου λέγω.” Καὶ ἀπεκτίθη αὐτῷ ὁ γέρων· “Τέκνον τὸ λέ-γειν σε τοὺς ψαλμοὺς μετὰ ἤχου πρῶτον μὲν ὑπερφανία ἐστίν -ὑποβάλλει σοι γὰρ ὅτι ἐγὼ ψάλλω, ὁ ἀδελφὸς οὐ ψάλλει-, δεῦτερον δὲ καὶ σκληρύνει σου τὴν καρδίαν καὶ οὐκ ἐᾷ κατὰ-νυγῆναι. Εἰ θέλεις τὴν κατάνυξιν, ἄφες τὸ ἄσμα.” “...Οὐ γὰρ ἡ καλλιεπία τοῦ ἄσματος ὑπάρ-χει ἢ σώζουσα τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ’ ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ τήρησις τῶν τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν. Τὸ δὲ ἄσμα πολλοὺς εἰς τὰ κατώτατα τῆς γῆς κατήγαγεν, οὐ μόνον κοσμικοὺς, ἀλλὰ καὶ ἱε-ρεῖς...” “...Καὶ ὅπου δ’ ἂν παραβάλης μὴ δεικνύης σεαυτὸν ὡς ἀγχίνουν καὶ καθηγητὴν, ἀλλ’ ὡς ἰδιώτην καὶ μαθητὴν καὶ ὁ Θεὸς παρέχει σοι τὴν κατάνυξιν...”»⁴⁸ Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτό, ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, κρύβει ἐπιμελῶς τὶς ἱκανότητές του στὴν Ψαλτικὴ καὶ ὁ μέγας Ὁσῖος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης. Ἴδου τὸ ἐντυπωσιακὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Συναξαρίο του τῆς ε' Ἰουλίου. «...Ὁ Πρῶτος (ἐνν. τοῦ Ἁγίου Ὁρους) ἐγνώρισε τὸν Ἀθανάσιον... καὶ εἰς τὴν Τετάρτην Ὡδὴν ἐπρόσταξε τὸν Κανονάρχην νὰ κάμη εἰς αὐτὸν μετάνοιαν, ἵνα κάμη ἀνάγνωσιν. Ὁ δὲ Ἀθανάσιος ἐπροφασίζετο ὅτι δὲν ἤξευρε... Ἀλλ’ ὁ Πρῶτος ἐπρόσταξεν αὐτὸν νὰ ἀναγνώσῃ, ὡς ἐγίνωσκεν. Ὁ Ὁσῖος λοιπὸν ἐσυλλάβιζεν ὡς παιδίον, προσποιούμενος ἄγνοιαν. Τότε ὁ Πρῶτος ἔδωκεν εἰς αὐτὸν φρικτὸν ἐπιτίμιον, ἂν δὲν ἀναγνώσῃ ὅπως γνωρίζει. Μὴ δυνάμενος λοιπὸν νὰ κρύπτεται πλέον, ἔνεκα τοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀφορισμοῦ, ἔλυσεν ἐκείνην τὴν εὔλαλον γλῶσσαν καὶ ἀνέγνωσε τόσον σοφώτατα καὶ γλυκύτατα, ὥστε ὅλος ὁ χορὸς τῶν γερόντων, βλέποντες καὶ ἀκούοντες ἐξεπλάγησαν... Ὅταν δὲ ἐτελείωσε τὴν ἀνάγνωσιν καὶ κατὰ τὴν τάξιν ἐμετάνισε πρὸ τῶν χορῶν, ἠγέρθησαν οἱ πατέρες καὶ ἐπροσκύνησαν αὐτὸν ἅπαντες...»⁴⁹ Ἴδου ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία ἐν ὀρθοπραξίᾳ.

Ἐπίλογος

Ἀγαπητοὶ συνάδελφοι, σταματᾷ ἐδῶ ὁ λόγος· ἀρκετὰ εἰπώθηκα γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ ἐπέ-λεξα νὰ σᾶς παρουσιάσω, τὴν ἐλευθερία στὴν Ψαλμωδία καὶ τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη.

⁴⁸ Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ Τσάμη Δημητρίου, Γ., *Ψαλμωδία καὶ κατάνυξις*, Θεσσαλονίκη 1990, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Παντελεῆμονι Β' τῷ Παναγιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης», σελ. 512 - 513 καὶ 499 - 501, ὅπου παρατίθεται ἡ μετὰφραση τῶν κειμένων.

⁴⁹ Λαγγῆς, *Μέγας Συναξαριστής*, ὁ.π., τόμος Ζ', σελ. 72 - 73.

Απομένει ένας επίλογος ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἐπιτρέψτε μου, λοιπόν, δυὸ τελευταῖα λόγια ἐπιλόγου.

Στὸν οὐρανό, ἡ ἀνύμνηση τοῦ Ἁγίου Τριαδικοῦ Θεοῦ εἶναι ἔργο ἀκατάπαυστο τῶν Ἁγίων Ἀγγέλων, οἱ ὅποιοι ὡς πραγματικὰ ἐλεύθεροι, ἐλεύθερα ἐπέλεξαν τὸ «ἐστᾶναι καλῶς» καὶ τὸ «ἐμμένειν ἐν Κυρίῳ». Ἐλεύθερη καὶ ἀβίαστη εἶναι ἀπ' αὐτοὺς καὶ ἡ δοξολόγηση του Ὑψίστου.

Στὴν γῆ, ὁ Κύριος ἐπέλεξε νὰ «καταρτίζει τὸν αἶνον» Αὐτοῦ «ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων», διότι μόνο αὐτά, τὰ νήπια, εἶναι πραγματικὰ ἐλεύθερα, ὡς ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Σὲ ἐμᾶς τοὺς ἐνήλικες «εἰώθασι οἱ δαίμονες, ὅταν ἴδωσί τινα προθύμως ψάλλοντα ἢ προσευχόμενον, τότε ὑποτίθενται νοήματα (= βάζουν στὸ μυαλό μας λογισμούς) τινῶν πραγμάτων, δῆθεν ἀναγκαίων, κινοῦντες τὸν νοῦν πρὸς ζήτησιν αὐτῶν, ἵνα ἐνσχεθεῖς (= ἀπασχολούμενος) τῇ αὐτῶν μνήμῃ ὁ νοῦς ἀπολέση τὴν γλυκύτητα τῆς ψαλμωδίας.»⁵⁰ Ὁ νοῦς, λοιπόν, δουλώνεται ἀπὸ τοὺς λογισμούς, ἀρπάζεται ἀπὸ τοὺς δαίμονες καὶ χάνει τὴν ἐλευθερία του, ἀκόμη καὶ τὴν ὥρα τῆς Ψαλμωδίας. Ἔτσι, «πολλάκις τὴν ὑμνωδίαν ἐκτελοῦντες, εὕρισκόμεθα τὴν ἁμαρτίαν ἐκπληροῦντες», ἀλλὰ «πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστι...».

Ποιές εἶναι, ὅμως, οἱ θανάσιμες ἁμαρτίες μας, οἱ ὁποῖες ἀκυρώνουν τὴν σπουδαία δωρεὰ τοῦ Κυρίου, τὴν δωρεὰ τῆς Ψαλμωδίας;

♦ Ἀπωλέσαμε τὴν ἀγάπη. Σύμφωνα μὲ τὸν Ζιγαβηνό, διὰ τῆς Ψαλτικῆς ὁ Θεὸς «ἀγά-πην ἐπινενόηται καὶ ὁμόνοϊαν, ὥσπερ τὰς γλώσσας τῶν ἀδόντων, οὕτω καὶ τὰς γνώμας εἰς ἓν συνάγειν δυνάμενον...»⁵¹ Ἐνῶ, λοιπόν, ἡ Ψαλμωδία ἐνώνοντας «εἰς ἓν τὰ γλώσσας τῶν ἀδό-ντων», ὀφείλει νὰ προτυπώνει τὴν ἐνότητα τῶν πιστῶν καὶ τὴν ἀρετὴ τῆς ἀγάπης, ἐμεῖς, οἱ ἱεροψάλτες, καταστρέφουμε τὴν «φιλαδελφείαν», ὑπηρετῶντας τὴν μισαλλοδοξία καὶ τὸν φανατισμὸ ἐπὶ μουσικῶν ζητημάτων ἡσσοнос σημασίας. Ὅμως, τὸ ψαλτικὸ ὕφος, οἱ πα-λαιογραφικὲς ἀναζητήσεις ἢ οἱ μελέτες ἐπὶ διαστημάτων καὶ ποιοτικῶν ἀναλύσεων, δὲν θὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὴν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἂν δὲν συνακολουθοῦνται ἀπὸ ἀγάπη.

♦ Ἐπιδιώκουμε νὰ ὁμογενοποιήσουμε τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, ἀρνούμενοι νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν διαφορετικότητα, μὲ τὴν ὁποία πλουτίζει ὁ Θεὸς τὴν δημιουργία του. «Ὁμοιώθημεν τοῖς δαίμοσι» στὸν ἑωσφορικὸ ἐγωισμὸ τους νὰ ἐξομοιώσουν ὅλη τὴν δημιουργία μὲ αὐτούς.

♦ Γίναμε δύο ἀντιπαλαίουσες ομάδες: Οἱ μισοὶ ἀρνηθήκαμε κάθε πρόοδο, ἀπορρίπτον- τας τὰ σοβαρὰ καὶ πολύτιμα πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης καὶ ἔρευνας καὶ ἔτσι, «ἀγρίωσε τὸ γένος μας ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν καὶ ἐγίναμεν ὡσάν θη-ρία»⁵², γιὰ νὰ θυμηθῶ μιὰ φράση τοῦ πατρο-Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Οἱ ἄλλοι μισοί,

50 Τ σ ᾱ μ η ς , ὁ . π . , σ ε λ . 520 κ α ἰ 507 - 508, ὁ π ο υ μ ε τ ᾱ φ ρ α σ η τ ῶ ν κ ε ι μ ἔ ν ω ν .

51 Ζ ι γ α β η ν ὄ ς , P G 128, 65.

52 Δ ι δ α χ ῆ Γ ' . Β λ . Τ ρ ι α ν τ ᾱ φ υ λ λ ο υ , Ὁ Ἁ γ ι ο ς Κ ο σ μ ᾱ ς ὁ

δοκιμάζοντας τὸν καρπὸ τοῦ Δένδρου τῆς Γνώσεως, τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη καὶ ἔρευνα, θαρρήσαμε πὼς γενήκαμε φωστῆρες καὶ βαλθήκαμε νὰ ὑποτιμοῦμε καὶ ἀπορρίπτουμε τοὺς ἀπλούστερους.

♦ Τὸ χειρότερο, ὁ ὑπέμετρος ζῆλος μας μᾶς ὀδήγησε στὸ νὰ εἰδωλοποιήσουμε⁵³ καὶ νὰ λατρεύσουμε τὴν τέχνη μας παρὰ τὸν Δημιουργό.

Τὸ Πανάγιον Πνεῦμα ἐπροίκισε τὴν Ἐκκλησία μὲ τὴν Ψαλμωδία· ἐπροίκισε τὴν Ἐκκλησία μὲ ὑμνωδοὺς, μελωδοὺς, ποιητὲς καὶ μελογράφους, τὴν προικίζει καὶ μὲ ἐμᾶς τοὺς ἱεροψάλτες. Πρέπει, ὅμως, νὰ καθαρίζει ὁ νοῦς κατὰ τὴν ὥρα τῆς Ψαλμωδίας, νὰ γίνεται ὡς τῶν ἀπλῶν νηπίων, γιὰ νὰ καθιστάμεθα ἐλεύθεροι καὶ νὰ ἀναπέμπουμε καθαρῶς τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη στὸν Κύριο. Εἰδάλλως, θὰ ἀκούσουμε αὐτὸν τὸν Κύριο νὰ μᾶς λέγει ὀργισμένα:

«Μεμίσηκα, ἀπῶσμαι ἐορτὰς ὑμῶν,
καὶ οὐ μὴ ὀσφρανθῶ θυσίας ἐν ταῖς πανηγύρεσιν ὑμῶν...

Μετάστησον ἀπ’ ἐμοῦ ἤχον ὠδῶν σου,
καὶ ψαλμὸν ὀργάνων σου οὐκ ἀκούσομαι...»⁵⁴,

«...μεταστρέψω τὰς ἐορτὰς ὑμῶν εἰς πένθος
καὶ πάσας τὰς ὠδὰς ὑμῶν εἰς θρῆνον...»⁵⁵.

Αἱ τω λῶς, ὅ .π., σελ. 114.

⁵³ «Εἶ ναι πράγματι ἀλήθεια ὅτι ὁ τρόπος ποὺ φάλλο-
νται οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι σὲ πολλοὺς ὀρθόδοξοὺς
ναοὺς, δὲν συμβάλλει πάντοτε στὴ συνειδητὴ συμμετοχὴ,
κυρίως τῶν νέων, στὴν κοινὴ λατρεία. Ἐτσι οἱ γνωστὲς δυ-
σκολίαι ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς ἀρχαίας
ἐλληνικῆς γλώσσας, ἀξάνεται καὶ μετὴν “εἰδωλοποίησις”
τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.» Τσάμης, ὅ .π., σελ. 494.

⁵⁴ Ἀ μώσ, ε’ 21, 23.

⁵⁵ Ἀ μώσ, η’ 10.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλυγιζάκης, Άντ., «Η λειτουργική μουσική κατά τὸ Μ. Βασίλειο», στὸν τόμο *Τόμος ἐόρτιος 1600ῆς ἐπε-τείου Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 255 - 281.

Αλυγιζάκης, Άντ., *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1978.

Βουρλῆς, Άθ., Θεοδ., *Δογματικοθητικαὶ ὄψεις τῆς Ὁρθοδόξου Ψαλμωδίας*, Ἀθήναι 1991.

Βουρλῆς, Άθ., Θεοδ., *Ἐκκλησιαστικὴ Ὁρθόδοξος Ὑμνολογία καὶ Μουσικὴ*, Ἀθήναι 1986.

Βουρλῆς, Άθ., Θεοδ., *Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τοὺς ὕμνους τῆς πρὸ τῶν Χριστουγέννων Τεσσαρακοστῆς*, Ἀθήναι 1993.

Βουρλῆς, Άθ., Θεοδ., *Ἡ ἱερὰ Ψαλμωδία ὡς μέσον ἀγωγῆς (Ἠθικομουσικολογικὴ μελέτη)*, Ἀθήναι 1995.

Βουρλῆς, Άθ., Θεοδ., *Ἠθικοδογματικὰ μηνύματα τῆς προκαθαρίμου περιόδου τοῦ Τριωδίου*, Ἀθήναι 1997.

Βουρλῆς, Άθ., Θεοδ., *Θέματα Ἱερᾶς Ψαλμωδίας*, τόμος Α', ἐκδόσεις Σ. Ἀθανασόπουλος - Σ. Παπαδάμης καὶ ΣΙΑ Ε.Ε., Ἀθήναι 2000.

Δελημπάσης Α., Δ., «Ψάλατε συνετῶς» - *Διατί δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐνόργανος λατρεία*, Ἀθήναι 1982.

Δημητρόπουλος Παν., Χ., «Θέλησις», λῆμμα στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλο-παιδεῖα (Θ.Η.Ε.)*, τόμος 6, στήλες 132 - 134.

Θεοδώρου Εὐάγ., «Ἐλευθερία», λῆμμα στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα (Θ.Η.Ε.)*, τόμος 5, στήλες 560 - 563.

Καλεῶδης Πατρίκιος, Ἴωσ., Ἀρχιμανδρίτης, *Κώδιξ Εἰδικῶν Θεμάτων Ἐκκλησιαστικῆς Τάξεως καὶ Ἐθι-μοτυπίας, κατὰ τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος κυρίως ἰσχύοντα, ἤτοι Εἰδικὸν Τελετουργικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἢ περὶ Ἱερᾶς Αἰσθητικῆς Δοκίμιον*, ἔκδοσις Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τύποις «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήναι 2009.

Λαγγῆς Ματθαῖος, Ἐπίσκοπος Οἰνῆς, *Μέγας Συναξαριστῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμοι Α' - ΙΔ', Ἀθήναι: ⁵1981.

Μαντζαρίδης Γεώρ., Ἴ., *Μαθήματα Χριστιανικῆς Ἠθικῆς*, ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1986.

Μεταλληνὸς Γεώρ., Δημ., *Ἀρμόνιον καὶ Ὁρθόδοξος Πνευματικότης (Τὸ πρόβλημα τῆς χρήσεως μουσικῶν ὀργάνων ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ λατρείᾳ)*. Ἐκδόσεις «Ὁρθόδοξος Τύπος», Ἀθήναι 1970, ἔργασια δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον στὴν Ἐφημερίδα «Ὁρθόδοξος Τύπος», στὰ φύλλα 1.11.1969, 20.11.1969, 10.12.1969, 1.1.1970 καὶ 20.1.1970.

Μπερδιάγιεφ Ν., *Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου*, μετάφραση Μητροπολίτου Σάμου Εἰρη-

ναίου, Αθήναι 1950.

Παπαδοπούλου, Γεωρ., Γ., *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, καὶ οἱ ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὕμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι*, Ἀθήνα: Κουσουλῖνος - Ἀθανασιάδης 1890.

Τριαντάφυλλου Κων., Β., *Ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (1714 - 1779) - Ἡ βακτηρία τῶν σκλάβων. Τὸ κάυχημα τῶν Αἰτωλῶν - Βίος, Διδαχές, καὶ ἀσματικὴ Ἀκολουθία*. Ἐκδόσεις Ὁρθοδόξου Φιλανθρωπικοῦ Συλλόγου «ΜΙΚΡΑ ΖΥΜΗ» Θέρμον Αἰτωλίας, Η' ἔκδοσις.

Τσάμης Δημ., Γ., *Ψαλμωδία καὶ κατάνυξις*, Θεσσαλονίκη 1990, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Παντελεήμονι Β' τῷ Παναγιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης», σελ. 493 - 520.

Χρύσανθος ἐκ Μαδύτων, Ἀρχιεπίσκοπος Δυρραχίου, *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ἥτοι βιβλίον διδακτικὸν καὶ πολύτιμον τῆς Μουσικῆς Ἐπιστήμης καὶ σύγγραμμα περὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, Τεργέστη: Michele Weis 1832.

Κ.Χ.Καραγκούνης
Βόλος, 29η Σεπτεμβρίου 2014